

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»
Кафедра загальної теорії права та держави

Завальнюк В.В., Антошина І.В., Ковбасюк С.В., Іванчук В.Є.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

*Методичні рекомендації
для підготовки здобувачів вищої освіти
освітнього ступеня бакалавра
у Національному університеті «Одеська юридична академія»,
галузь знань К «Безпека і оборона»
спеціальність К9 «Правоохоронна діяльність»*

Одеса
2025

*Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»,
(протокол № 7 від 24 червня 2025 р.)*

Укладачі:

Завальнюк В.В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальної теорії права та держави <https://orcid.org/0000-0002-1057-3852>

Антошина І.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальної теорії права та держави <https://orcid.org/0000-0002-5950-9907>

Ковбасюк С.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальної теорії права та держави <https://orcid.org/0000-0002-6511-9286>

Іванчук В.Є. – PhD, доцент кафедри загальної теорії права та держави <https://orcid.org/0000-0002-8142-3579>

Рецензенти:

Бехруз Х.Н. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Дробуш І.В. – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри державно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського Національного університету «Острозька академія»

Загальна теорія права та держави : методичні рекомендації для підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня бакалавра у Національному університеті «Одеська юридична академія», галузь знань К «Безпека і оборона» спеціальність К9 «Правоохоронна діяльність» [Електронне видання] / уклад.: В.В. Завальнюк, І.В. Антошина, С.В. Ковбасюк, В.Є. Іванчук; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 86 с. Режим доступу:

Методичні рекомендації містять систематизований перелік тем, передбачених навчальною програмою, питання для підготовки до лекційних та практичних занять, а також методичні рекомендації з опанування навчальної дисципліни, перелік наукової літератури для підготовки до практичних занять і контрольних заходів. Рекомендації призначені для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня бакалавра в галузі знань К «Безпека і оборона» спеціальності К9 «Правоохоронна діяльність».

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Загальна теорія права та держави» є обов'язковим освітнім компонентом освітньої програми підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність». Вона має методологічне та пропедевтичне значення для всіх галузевих та спеціальних юридичних дисциплін, сприяє формуванню глибоких знань про правові та державні явища, є основою для формування професійних компетентностей майбутніх фахівців в сфері правоохоронної діяльності.

Фундаментальним завданням навчальної дисципліни є утвердження принципів верховенства права та законності у правовому житті сучасної Української держави. Вивчення курсу «Загальна теорія права та держави» має вагоме значення для професійної підготовки майбутніх юристів, здатних ефективно застосовувати набуті знання й практичні навички у сфері юридичної діяльності, зокрема в роботі органів державної влади, у правоохоронній та правозахисній практиці.

Об'єктом вивчення зазначеної навчальної дисципліни є право і держава як взаємообумовлені і взаємозалежні соціальні явища. Предмет дисципліни становлять закономірності та випадковості виникнення, функціонування і розвитку права та держави, а також правових та державних інститутів. Важливе місце у структурі курсу посідає засвоєння поняттєво-категоріального апарату юриспруденції, необхідного здобувачам вищої освіти для опанування галузевого законодавства й юридичних процедур, а також для формування та закріплення умінь і навичок практичного застосування норм права.

Загальна теорія права та держави як наука і навчальна дисципліна використовує арсенал класичних та сучасних методів, методологічних підходів та принципів пізнання. Зокрема, використовуються загальнонаукові й спеціально-юридичні методики правової оцінки діяльності індивідів і соціальних груп, виявлення та формулювання правових проблем і визначення шляхів їх розв'язання.

З метою наближення загальнотеоретичної підготовки до практичних вимог, пов'язаних з розбудовою правової держави в Україні та з огляду на необхідність утвердження верховенства права, вивчення навчальної дисципліни розпочинається з тем, присвячених теоретичним засадам права. У подальшому освітній процес спрямовується на опанування теорії держави.

Курс навчальної дисципліни передбачає аудиторне навчання із можливістю застосування електронного навчання і дистанційних освітніх технологій. Під час навчання використовуються класичні методи: лекція, практичне заняття, консультація, самостійна робота, групові дискусії. Також додатково використовуються інтерактивні методи: «мозковий штурм», рольові ігри, робота в малих групах.

Методичні рекомендації призначені для здобувачів вищої освіти першого рівня галузі знань К «Безпека і оборона» спеціальності К9 «Правоохоронна діяльність».

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва теми	Лекційні заняття	Практичні заняття	Самостійна робота
1.	Право та його властивості	2	2	6
2.	Система права	2	2	6
3.	Форми (джерела) права	2	2	6
4.	Правові відносини	2	2	6
5.	Реалізація та застосування права	2	2	6
6.	Тлумачення права	2	2	6
7.	Правова поведінка	2	2	6
8.	Поняття і види юридичної відповідальності	2	2	6
9.	Поняття, ознаки, сутність та типологія держави	2	2	6
10.	Демократична, правова і соціальна держава	2	2	6
	Підготовка рефератів та виконання завдань для самостійної підготовки			20

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМА 1. ПРАВО ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ

Різноманітність підходів до права: природно-правова (аксіологічна), нормативістська та соціологічна теорії.

Поняття та сутність права. Основні властивості права: загальнооб'язковість, нормативність, формальна визначеність, процедурність, системність, офіційна гарантованість, компромісний характер.

Природне та позитивне право. Об'єктивне та суб'єктивне право. Об'єктивне право та його співвідношення із позитивним правом.

Соціальне призначення права. Функції права: поняття та види.

Принципи та постулати права.

ТЕМА 2. СИСТЕМА ПРАВА

Поняття системи права. Складові системи права: правові норми, інститути права, галузі права, правові спільності.

Поняття норми права. Ознаки що відрізняють правову норму від інших соціальних норм. Структурні елементи норми права: гіпотеза, диспозиція та санкція.

Галузі права. Предмет і метод правового регулювання як критерії розмежування галузей права.

Поняття та види інститутів права. Міжгалузеві інститути права.

Поділ права на приватне і публічне. Специфіка матеріального і процесуального права.

Національне, міжнародне і інтегративне право. Співвідношення між нормами міжнародного та національного права, інтегративного та національного права.

ТЕМА 3. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

Поняття та види джерел права: матеріальні, ідеальні, пізнавальні, формально-юридичні. Форми (джерела) права. Різноманіття форм (джерел) права.

Правовий звичай та його місце в сучасному праві.

Юридичний прецедент. Види прецедентів. Структура прецеденту. Судовий прецедент.

Нормативний договір. Види нормативних договорів. Міжнародні та внутрішньодержавні договори.

Релігійний текст як джерело права.

Правова доктрина і коментар до юридичних текстів.

Поняття та ознаки нормативно-правових актів. Види нормативно-правових актів.

Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.

ТЕМА 4. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Поняття, ознаки та види правових відносин.

Склад (структура) правовідносин. Суб'єкти правовідносин: поняття і види. Співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Індивідуальні та колективні суб'єкти правовідносин.

Правосуб'єктність. Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність як юридичні характеристики особи.

Об'єкти правовідносин: поняття і види.

Зміст правовідносин. Суб'єктивне право та юридичний обв'язок. Зміст суб'єктивного права та юридичного обв'язку. Законний інтерес.

Передумови правовідносин. Юридичні факти та їх класифікація. Складні юридичні факти. Фактичний склад.

ТЕМА 5. РЕАЛІЗАЦІЯ І ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА.

Поняття та ознаки реалізації права. Індивідуальна та колективна реалізація права. Реалізація права у правових відносинах і поза правовими відносинами.

Форми реалізації права: дотримання, виконання і використання.

Застосування права як засіб забезпечення реалізації права. Застосування права як управлінська діяльність. Основні вимоги належного застосування права.

Процес (стадії) застосування права. Типове і нетипове застосування права. Прогалини у позитивному праві, шляхи їх подолання та усунення. Види та способи вирішення юридичних колізій. Розсуд в праві.

Акти застосування права: поняття та ознаки. Відмінність акту застосування права від інших правових актів. Структура акту застосування права: вступна, описова, мотивувальна та резолютивна частина.

Класифікація актів застосування права.

ТЕМА 6. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА.

Поняття тлумачення права. З'ясування і роз'яснення права.

Способи (прийоми) тлумачення норм права: філологічне, систематичне, історичне (історико-політичне), функціональне, логічне, телеологічне.

Види тлумачення права за суб'єктами: офіційне та неофіційне тлумачення. Доктринальне тлумачення. Автентичне та легальне (делеговане) тлумачення. Нормативне та казуальне тлумачення.

Тлумачення норм права за обсягом: буквальне, поширювальне та обмежувальне.

Акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти): поняття, ознаки, види.

ТЕМА 7. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

Правова поведінка: поняття, ознаки та види.

Правомірна поведінка. Види правомірної поведінки. Мотиви правомірної поведінки. Правова активність особистості.

Поняття та ознаки правопорушення. Види правопорушень.

Юридичний склад правопорушення. Об'єкт правопорушення. Об'єктивна сторона правопорушення. Суб'єкт правопорушення. Суб'єктивна сторона правопорушення.

Зловживання правом та його ознаки.

Об'єктивно протиправна поведінка та її ознаки.

Причини правопорушень та шляхи їх усунення.

ТЕМА 8. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.

Соціальна відповідальність та її види.

Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність як правовідносини. Юридична відповідальність та державний примус.

Позитивна та негативна юридична відповідальність. Ретроспективна та проспективна юридична відповідальність.

Мета і функції юридичної відповідальності. Принципи юридичної відповідальності.

Види юридичної відповідальності. Галузеві особливості юридичної відповідальності. Штрафна (каральна) і правовідновна відповідальність.

Обставини, що виключають юридичну відповідальність. Підстави звільнення від юридичної відповідальності.

ТЕМА 9. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

Поняття та ознаки держави. Атрибути держави: народ, територія, державна влада.

Сучасні підходи до вивчення держави: теологічний, арифметичний, юридичний, соціологічний та техніко-кібернетичний.

Багатовимірний «портрет» сучасної держави. Сучасна та досучасна держава. Народовладдя як ознака сучасної держави. Сильна та слабка держава.

Сутність держави: плюралізм підходів. Ціннісна характеристика держави. Держава та державність.

Основні критерії типології держав. Історичні типи держав: формаційний, цивілізаційний і технократичний підходи.

ТЕМА 10. ДЕМОКРАТИЧНА, ПРАВОВА І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

Становлення та розвиток теорії демократії. Поняття, принципи і форми демократії. Ознаки демократичної держави.

Становлення та розвиток концепції правової держави. Поняття та ознаки правової держави. Перспективи правової держави. Правова та конституційна держава.

Становлення та розвиток концепції соціальної держави. Поняття та ознаки соціальної держави. Принципи соціальної держави. Мета та функції соціальної держави.

Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

ТЕМА 1. ПРАВО ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ.

Мета вивчення

Сформувати в здобувачів вищої освіти систему знань про: основні теоретичні підходи до вивчення права, поняття, сутність та основні ознаки права; співвідношення природного та позитивного, об'єктивного та суб'єктивного права; основні функції, принципи та постулати права.

Результати навчання

Після опрацювання матеріалу здобувач вищої освіти буде спроможний: пояснювати особливості сучасних підходів до розуміння права; демонструвати знання сутності та основних властивостей права; розуміти співвідношення природного та позитивного, об'єктивного та суб'єктивного права; аналізувати функції, принципи та постулати права.

Лекційні питання:

1. Різноманітність підходів до права: природно-правова (аксіологічна), нормативістська та соціологічна теорії права.
2. Поняття та основні властивості права. Сутність права.
3. Співвідношення природного та позитивного, об'єктивного та суб'єктивного права.
4. Функції права: поняття та види.
5. Принципи та постулати права.

Методичні вказівки

1. Розпочинаючи вивчення теми варто відзначити, що право є однією з найважливіших і водночас найбільш дискусійних наукових категорій. Різноманіття підходів до його дослідження та визначення, а також до осмислення правових явищ загалом, відображається в категорії праворозуміння, яка охоплює сукупність концептуальних напрямів пізнання сутності та соціального призначення права. У сучасній юридичній науці концепції праворозуміння

умовно поділяють на три основні метаконцепції: аксіологічну (природно-правову), соціологічну та нормативістську (позитивістську).

Природно-правові теорії ґрунтуються на визнанні існування поряд із позитивним правом (системою норм, встановлених або санкціонованих державою) ідеального нормативного порядку суспільних відносин, що йменується природним правом. Відповідно до цих поглядів, правові приписи створені державою набувають легітимності лише за умови їх відповідності принципам природного права. Розмежування понять «право» і «закон» є наріжним комнем природно-правової теорії.

Представники юридичного позитивізму, навпаки, визнають єдиною формою права позитивне право, створене державою та забезпечене її примусовою силою. Ідея природного права в межах цього підходу заперечується або зводиться до суб'єктивної оціночної характеристики чинного законодавства, що не має загальнообов'язкового характеру.

Соціологічний напрям праворозуміння, на відміну від нормативістського, не є концептуально однорідним. Водночас його спільними вихідними положеннями є відмова від ототожнення права і закону, а також утвердження концепції «живого права», основною формою існування якого визнаються реальні суспільні відносини, соціальна практика, психологічні та емоційні чинники. Особливу увагу прихильники цього напрямку приділяють правозастосовній діяльності судів, зокрема ролі суддівського розсуду, внутрішнього переконання та ідеї «вільного знаходження права».

2. Незважаючи на багатоманітність підходів до визначення права та його властивостей у юридичній науці одним із найбільш поширених є визначення права як системи формально-визначених, загальнообов'язкових норм, що ґрунтуються на ідеях свободи, рівності та справедливості, спрямованих на регулювання суспільних відносин, виконання яких забезпечуються державою. Таке розуміння права дозволяє виокремити його основні властивості, які умовно поділяють на соціальні та юридичні.

До соціальних властивостей права належить те, що воно відображає уявлення про справедливість, свободу та рівність, характерні для конкретного суспільства, а також виконує функцію нормативного регулятора суспільних відносин. Юридичні властивості права проявляються у його загальнообов'язковому характері, неперсоніфікованості адресатів правових приписів, нормативності, формальній визначеності, системності, зв'язку з державою, процедурності та конвенційному характері.

Представники різних наукових шкіл по-різному підходять до визначення сутності права. Зокрема, в рамках соціологічного напрямку виокремлюють два взаємопов'язані аспекти сутності права – загально-соціальний і класовий. Загально-соціальний аспект полягає в тому, що право розглядається як форма вираження узгодженої волі населення, яка формується внаслідок компромісу і повинна враховувати інтереси різних соціальних груп. Водночас класовий аспект сутності права виявляється в тому, що право відображає волю панівного класу.

Прихильники природно-правового підходу трактують сутність права переважно крізь призму його загальнолюдського змісту, акцентуючи увагу на закріпленні в праві фундаментальних цінностей індивідуальної свободи, автономії та безпеки особи. У цьому контексті право постає як формалізований вираз таких універсальних цінностей, як справедливість, свобода, гуманізм і рівність.

Позитивістське (нормативістське) праворозуміння, абстрагуючись від соціальних характеристик права, пов'язує його сутність виключно з волею держави, що об'єктивується у системі загальнообов'язкових норм, встановлених або санкціонованих публічною владою.

3. Природа права зумовлена наявністю в ньому двох взаємопов'язаних складових – природного та позитивного права. Такий поділ свідчить про діалектичний характер розвитку права, який поєднує абстрактно-універсальні засади, притаманні природному праву, та конкретно-нормативні форми їх закріплення в позитивному праві.

Природне право (*jus naturale*) становить сукупність природжених, невідчужуваних і невід'ємних правил поведінки, що зумовлені природою людини, людським розумом і загальнолюдськими етичними принципами. Воно існує незалежно від держави і є універсальною нормативною системою.

Позитивне право, на відміну від природного, є нормативним регулятором, закріпленим в офіційно визнаних джерелах права. Позитивне право є результатом цілеспрямованої правотворчої діяльності держави.

В теорії права також розрізняють об'єктивне та суб'єктивне право. Об'єктивне право становить систему чинних у державі норм права, закріплених у різних джерелах, що не залежать від волі окремого індивіда. Суб'єктивне право визначається як гарантована об'єктивним правом міра можливої (дозволеної) поведінки конкретного суб'єкта права.

У теорії права інколи некоректно ототожнюють поняття позитивне та об'єктивне право. Як вже зазначалося вище, категорія об'єктивного права покликана відобразити загальність, неперсоніфікований характер правових норм, які існують незалежно від волі чи рівня правосвідомості суб'єкта. Позитивне і природне право також є об'єктивними системами норм, що існують незалежно від волі чи обізнаності конкретного індивіда, що дозволяє розглядати обидві ці правові цілісності як об'єктивні соціально-нормативні явища. Таким чином, поняття об'єктивне право є ширшим за обсягом, ніж поняття позитивне право, оскільки охоплює як природне, так і позитивне право.

4. Функції права визначаються в юриспруденції як основні напрями впливу права на людину та суспільство, зокрема на суспільні відносини і поведінку суб'єктів. Категорія функцій права дає змогу розкрити соціальне призначення права, його сутність та механізм його регулятивного впливу на поведінку учасників суспільних відносин.

У теорії права розрізняють загально-соціальні та спеціально-юридичні функції права.

До загально-соціальних функцій права належать інформаційна, орієнтаційна, виховна, культурно-історична, стабілізаційна, функція соціального

контролю, організаторська та управлінська функції. З огляду на багатовимірний вплив права на різні сфери суспільного життя, у науковій літературі також виокремлюють економічну, політичну та ідеологічну функції права.

Основними спеціально-юридичними функціями права є регулятивна та охоронна. Регулятивна функція полягає у впорядкуванні суспільних відносин шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки. Реалізуючи цю функцію, норми права визначають можливі та належні моделі поведінки суб'єктів у відповідних життєвих ситуаціях. Дія регулятивної функції виявляється, зокрема, у правових дозволах, рекомендаціях, пільгах і заохоченнях. У межах регулятивної функції розрізняють її різновиди – регулятивну статичну та регулятивну динамічну, що відображають, відповідно, юридичне закріплення вже сформованих суспільних відносин і регулювання процесів їх розвитку та зміни.

Охоронна функція права полягає у забезпеченні захисту соціальних цінностей, суспільних благ і суспільних відносин шляхом встановлення правових заборон, обмежень, а також юридичної відповідальності за порушення правових приписів. Її основне призначення полягає у запобіганні правопорушенням і забезпеченні стабільності правопорядку.

Окрім регулятивної та охоронної, у науковій літературі виокремлюють також компенсаційну, обмежувальну та відновну функції права, що відображає прагнення до більш диференційованого аналізу механізмів правового впливу на суспільні відносини.

5. Принципи права є однією з базових категорій юриспруденції і в науковій літературі визначається як основні засади побудови та функціонування права, що відображають його природу та соціальну сутність.

Розрізняють загально-соціальні і спеціально-юридичні принципи права.

Загально-соціальними принципами права є:

- 1) принцип пріоритетності загальнолюдських цінностей;
- 2) принцип гуманізму;
- 3) принцип демократизму

4) принцип гласності.

Спеціально-юридичні принципи права поділяють на загально-правові, галузеві, міжгалузеві, принципи інститутів.

Загально-правовими є принципи свободи; справедливості; рівності; взаємозв'язку прав і обов'язків; верховенства права; законності.

Також в юридичній літературі за сферою дії принципи права поділяють на універсальні, цивілізаційні та національні.

Постулат – це твердження, припущення яке є підставою для здійснення змістовних міркувань і висновків. До основних постулатів права можна віднести:

1. Постулат праворозуміння.
2. Постулат правового дуалізму.
3. Постулат правового плюралізму.
4. Постулат правової цілісності.
5. Постулат правової належності.

Питання до практичного заняття:

1. Різноманітність підходів до права. Основні концепції праворозуміння.
2. Поняття та ознаки права. Соціальні та юридичні властивості права.
3. Природне та позитивне право.
4. Право в об'єктивному та суб'єктивному розумінні.
5. Співвідношення об'єктивного та позитивного права
6. Поняття та класифікація функцій права.
7. Принципи права: поняття та класифікація.
8. Постулати права.

Теми рефератів:

1. Сучасні теорії природного права.
2. Інтегративні концепції праворозуміння.
3. Природне та позитивне право в сучасній державі.
4. Свобода, рівність та справедливість в сучасному праві.
5. Інформаційна функція права.

Завдання для самостійної роботи:

1. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Загальноправові принципи права»

1. Принцип свободи	А. Право одного суб'єкта права реалізується, як правило, за наявності відповідного йому обов'язку іншого суб'єкта права
2. Принцип справедливості	Б. Ієрархія нормативно-правових актів та суворе неухильне дотримання та виконання їхніх приписів
3. Принцип рівності	В. Відповідність нормативно-правових актів ідеалам свободи, рівності і справедливості
4. Принцип взаємозв'язку прав і обов'язків	Г. Недискримінація за етнічною, расовою, релігійною приналежністю, ознаками кольору шкіри, мови, статі, політичних переконань
5. Принцип верховенства права	Д. Поведінка кожного оцінюється відповідно до його позитивних або негативних заслуг: герою – нагорода, злочинцю – покарання
6. Принцип законності	Е. Дозволене все, що прямо не заборонене

2. Напишіть есе на тему «Зміст принципу верховенства права» обсягом 100-120 слів. Охарактеризуйте класичне та сучасне бачення цього принципу у правовій теорії.

3. Принцип законності є:

- а) загальноправовим принципом права;
- б) галузевим принципом права;
- в) міжгалузевим принципом права;
- г) принципом інституту права.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

- 1. Що таке концепція праворозуміння?
- 2. Які існують концепції праворозуміння?
- 3. Дайте визначення права.

4. Охарактеризуйте основні юридичні ознаки права.
5. Як представники різних шкіл права визначають сутність права?
6. Що таке природне і позитивне право?
7. Як співвідносяться об'єктивне та позитивне право?
8. Дайте визначення і назвіть основні функції права?
5. Охарактеризуйте спеціально-юридичні функції права.
6. Здійсніть класифікацію спеціально-юридичних принципів права.
7. Який зміст основних постулатів права?

Література:

1. Антошина І. В. Інформаційна функція права як основа правової інформованості в Україні. *Lex portus*. 2017. № 1. С. 134-146.
2. Ватаманюк Л., Гарасимів Т. Проблема пізнання права: гносеологічні межі та можливості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 861. С. 83–87.
3. Гетьман Є. А. Принцип верховенства права у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 61–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2016_134_9
4. Горобець К. Принципи права й авторитетність: міркування щодо нормативності. *Право України*. 2017. № 7. С. 9–19.
5. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.
6. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 304 с.
7. Ісаєва В. В. Функції права: теоретико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 45–48.
8. Ковальський В. С. Функції права: поняття, джерела, динаміка. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 2(46). С. 3-10.
9. Ковальський В. С. Система і види функцій права *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 3(47). С. 3-11.

10. Ковальський В. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри. *Юридична Україна*. 2012. № 9. С. 4–9.
11. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
12. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.
13. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 38–41.
14. Максимов С. До питання про засади права: спроба систематизації. *Право України*. 2011. № 8. С. 38–45.
15. Петришин О. Соціально-юридична природа права. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 15–29.
16. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
17. Рабінович П. М. Універсальна теорія права як загальна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права (до проблеми формування). *Публічне право*. 2017. № 3. С. 18–23.

ТЕМА 2. СИСТЕМА ПРАВА.

Мета вивчення

Сформувати в здобувачів вищої освіти систему знань про: концепцію та елементи системи права; поняття, ознаки та структуру правових норм, критерії розмежування галузей права; поняття та види інститутів права; правові спільності; співвідношення між системами міжнародного та національного права, особливості інтегративного права.

Результати навчання

Після опрацювання матеріалу здобувач вищої освіти буде: знати поняття системи права, та вміти характеризувати її основні елементи; розуміти критерії

розмежування галузей права; мати уяву про специфіку приватного і публічного, матеріального і процесуального права; аналізувати співвідношення норм національного, інтегративного та міжнародного права.

Лекційні питання:

1. Поняття, ознаки та структурні елементи системи права.
2. Поняття, ознаки та структура норми права.
3. Галузі та інститути права. Критерії розмежування галузей права.
4. Правові спільності: поняття та характеристика.
5. Співвідношення національного, регіонального (інтегративного) та міжнародного права.

1. Як вже зазначалося при розгляді попередньої теми однією з важливих властивостей права є системність, що проявляється у цілісності, взаємозв'язку і взаємодії елементів, що складають право. Система права традиційно визначається в науковій літературі як об'єктивно обумовлена внутрішня структура права, що складається із взаємозв'язаних норм, логічно розподілених по інститутах, галузях та правових спільностях. Серед ознак системи права традиційно виокремлюють 1) об'єктивну зумовленість; 2) цілісність, єдність і взаємозв'язок елементів; 3) структурну різноманітність; 4) поєднання динаміки і стабільності. Як стабілізуючий, опорний елемент системи права виступають галузі права. Правові норми забезпечують динамізм системи права, швидко реагуючи на зміни в суспільних відносинах.

Системи права включає: норми права; інститути права; підгалузі права; галузі права; правові спільності (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).

2. Як первинний елемент системи права, правова норма має всі основні її ознаки: 1) загальність; 2) формальна визначеність; 3) зв'язок із державою; 4) системність; 5) регулятивність. Відповідно і визначення правової норми є дуже близьким до визначення права. Правова норма – це формально визначене, встановлене або офіційно визнане державою і забезпечене її примусовою силою правило поведінки загального характеру, що регулює суспільні відносини.

Правова норма включає наступні взаємозв'язані елементи: 1) гіпотеза, яка указує на юридичні факти (життєві обставини), за яких правова норма починає діяти; 2) диспозиція, яка містить вказівку на права, обов'язки та заборони, що виникають у разі настання юридичних фактів, зафіксованих гіпотезою; 3) санкція, що передбачає негативні наслідки за невиконання обов'язку або порушення заборони, передбачених диспозицією. Дещо спрощуючи, структуру норми права можна представити у вигляді словосполучення «якщо – то – інакше». Якщо (гіпотеза) виникають певні умови, то (диспозиція) слід вчинити певні дії (або утриматись від вчинення певних дій), інакше (санкція) настануть несприятливі наслідки.

Слід враховувати, що структура конкретної норми права залежить від правового припису, який вона містить. Дозвільні норми включають гіпотезу і диспозицію. У зобов'язуючих нормах можна виокремити всі три елемента, а в заборонних нормах, як правило – гіпотезу і санкцію.

Елементи правової норми можна класифікувати за різними критеріями. Так за визначеністю розрізняють абсолютно-визначені відносно-визначені та альтернативні. За складом елементи норми права бувають прості та складні.

3. Галузь права – велика впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний тип суспільних відносин за допомогою специфічного методу правового регулювання, для досягнення певної правової мети.

Ознаки (рисни) галузі права: 1) основа виокремлення галузі права – однотипні суспільні відносини, що підлягають правовому регулюванню; 2) своєрідність врегульованих суспільних відносин; 3) наявність специфічного набору прийомів і засобів регулювання; 4) наявність системно-структурних елементів (інститутів, субінститутів та норм права).

Основними критеріями розподілу права на галузі є предмет і метод правового регулювання. Крім того, кожна галузь має свій набір принципів і загальних положень, специфічних засобів і прийомів правового регулювання. Також важливе значення для класифікації галузей права має правова мета регулювання суспільних відносин, що дає підстави відзначити, що в якості

критерію розмежування галузей права може виступати правовий режим, який концептуально включає предмет метод та мету правового регулювання.

Інститут права – впорядкована сукупність правових норм, яка регулює групу однорідних суспільних відносин. Існує декілька критеріїв класифікації інститутів права, серед яких: а) структура та місце системі права; б) функціональна роль в правовому регулюванні; в) субординація в правовому регулюванні.

4. Право має дихотомічний характер, вираженням чого є наявність в його структурі правових спільностей, що органічно доповнюють одна одну. Це публічне та приватне право, а також матеріальне та процесуальне право.

Публічне та приватне право розрізняються за методами правового регулювання (для публічного права характерний імперативний метод, а для приватного диспозитивний), предметом правового регулювання (в публічному праві це відносини пов'язані з реалізацією владних повноважень, предметом приватного права є регулювання майнових та особистих немайнових відносин) та правовою метою (в публічному праві це забезпечення функціонування держави та громадянського суспільства, в приватному – забезпечення задоволення законних інтересів окремих осіб).

Матеріальне право – це система, що безпосередньо регулює суспільні відносини. Процесуальне право складається з норм, що встановлюють порядок реалізації матеріальних норм. Матеріальне і процесуальне право співвідносяться як зміст і форма правового регулювання.

5. Національне (внутрішньодержавне), регіональне (інтегративне) та міжнародне право становлять відносно самостійні системи, які, поряд із наявністю спільних рис, характеризуються власними особливостями.

Національне право спрямоване на регулювання суспільних відносин, що виникають у межах держави та на її території. Натомість міжнародне право охоплює відносини між державами й іншими суб'єктами міжнародного права. У доктрині сформувалися три основні концепції співвідношення міжнародного та національного права: 1) концепція примату міжнародного права; 2) концепція

примату національного права; 3) дуалістична концепція, яка виходить із визнання існування двох різних, але взаємопов'язаних систем права.

У сучасній юридичній науці переважає дуалістичний підхід. Для застосування міжнародно-правових норм у сфері внутрішньодержавного регулювання необхідним є їх включення до національної правової системи, тобто імплементація. Одним із ключових механізмів імплементації виступає трансформація норм міжнародного права.

Поняття «регіональне (інтегративне) право» є системою правових норм, що регулює міждержавні відносини в рамках певних регіонів на основі традиційних форм взаємодії між ними. Яскравим прикладом інтегративного права є право Європейського Союзу. Також регіональне право може розглядатися не лише в міждержавному, а й у внутрішньодержавному вимірі. Зокрема, у федеративних державах регіональне право функціонує як право суб'єктів федерації.

Питання до практичного заняття:

1. Поняття та елементи системи права.
2. Поняття та ознаки норми права.
3. Гіпотеза, диспозиція та санкція правової норми.
4. Галузь права: поняття і види. Критерії розмежування галузей права.
5. Поняття і види інститутів права.
6. Поділ права на приватне і публічне, матеріальне і процесуальне.
7. Національне, інтегративне і міжнародне право.

Теми рефератів:

1. Критерії розподілу права на приватне та публічне.
2. Способи викладення правової норми.
3. Дуалізм приватного права.
4. Співвідношення між нормами національного та міжнародного права.
5. Гармонізація та уніфікація права

Завдання для самостійної підготовки:

1. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Методи правового регулювання»

1. Імперативний метод	А. Встановлює нерівність учасників правових відносин, підпорядкованість одного з них іншому Б. Встановлює рівність учасників відносин В. Надає можливість самостійно встановити правила своєї поведінки в рамках закону Г. Юридичне схвалення суспільно корисної поведінки Д. Встановлення заборон і покарань за порушення заборон Є. Метод владних розпоряджень
2. Диспозитивний метод	
3. Метод обмежень	
4. Метод автономії	
5. Метод субординації	
6. Метод заохочень	

2. Визначте предмет та метод правового регулювання основних галузей права України за схемою:

	Галузь права	Предмет правового регулювання	Метод правового регулювання	Основний нормативно-правовий акт
Публічне право				
Приватне право				

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Дайте визначення системи права.
2. Назвіть структурні елементи системи права.
3. Дайте визначення та назвіть ознаки норми права
4. Назвіть структурні елементи системи права
5. Які види гіпотези, диспозиції та санкції існують
6. Дайте визначення галузі права.
7. Які основні критерії розмежування галузей права?
8. Охарактеризуйте правові спільності (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).
9. Які основні концепції співвідношення міжнародного і національного права ви знаєте?

Література:

1. Арістова І.В. Система права України в умовах інформаційного суспільства та цифрової економіки. *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С. 44-51.
2. Богачова Л. Л. Система європейського та національного права. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 24. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2035>
3. Дашковська Т. М. Норми матеріального та процесуального права: до питання співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. № 75. С. 96–102.
4. Дія права : інтегративний аспект : монографія кол. авторів ; відп. ред. Н.М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2010. 360с.
5. Динис Г. Г. Міжнародно-правові концепції глобального права, права інтернету, або кіберправа, та трансформації міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 279–286.
6. Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип 2. Т. 1. С. 29–32.

7. Євграфова Є. Інший погляд на дослідження структури і системи права. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 52–64.
8. Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід) : моногр. К. : КНТ, 2007. 184 с.
9. Заморська Л.І. Загальнонаукова концепція категорії «система права». *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2010. Вип.47. С.46-50
10. Іванченко О. М. Міжнародне та національне право: проблеми взаємодії. *Актуальні проблеми політики*. 2008. Вип. 35. С. 145–149.
11. Ківалова Т. С., Смелянець Г. Є. До питання про поняття і складові методу правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 33–37.
12. Левицька Н. Нормативно-правовий інститут: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2012. Вип. 56. С. 24–29.
13. Лук'янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. №3. С.7-10.
14. Лук'янець Д. Про структуру системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №12. С.3-6.
15. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти). К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 304с
16. Оксамитний В. Міждержавні правові системи як реальність сучасного світу. *Право України*. 2013. № 3–4. С. 209–222.
17. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Право України*. 2017. № 5. С. 9–17.
18. Риндюк В.І. Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2022. Вип. 70. С. 59-63.
19. Харченко Н.П. Структура правового режиму. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 1(26). С. 24-27.

20. Хряпченко В. П. Розуміння комплексних галузей українського права. Науковий вісник *Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 27–32.

21. Шилінгов В. С. Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 48–51.

22. Шпакович О. Особливості способів імплементації міжнародно-правових норм. *Віче*. 2010. № 17. С. 23–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_17_11

ТЕМА 3. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА.

Мета вивчення

Сформувати систему знань про: поняття та види джерел права; характеристику різних форм (джерел) права (правового звичаю, юридичного прецеденту, нормативно-правового акту, нормативного договору, релігійних текстів, правової доктрини); визначити особливості дії нормативно-правових актів в часі, просторі та за колом осіб.

Результати навчання

Після вивчення навчального матеріалу здобувач вищої освіти буде: знати поняття форми (джерела) права; розуміти різноманіття джерел права; демонструвати знання різних джерел права; давати характеристику джерелам права України; визначати порядок дії нормативно-правових актів в часі, просторі та за колом осіб.

Лекційні питання:

1. Поняття та види джерел права.
2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.
3. Юридичний прецедент та його види.
4. Нормативний договір.
5. Релігійний текст як джерело права.

6. Правова доктрина.
7. Ознаки та види нормативно-правових актів.
8. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.

Методичні вказівки

1. Формальна визначеність як властивість права проявляється в першу чергу у різноманітті зовнішнього вираження норм права. Поняття «джерело права» у юридичній літературі використовується у чотирьох основних значеннях: матеріальному, ідеальному, пізнавальному та формальному. Найчастіше цей термін застосовується саме у формальному значенні й означає зовнішню форму закріплення та вираження правових норм. Відповідно, форми (джерела) права слід розуміти як зовнішні, офіційно-документальні способи вираження права.

До основних видів джерел права належать: 1) правовий звичай; 2) юридичний (судовий або адміністративний) прецедент; 3) нормативний договір; 4) релігійний текст; 5) правова доктрина; 6) нормативно-правовий акт. У теорії права джерела права поділяють на первинні та вторинні.

2. Правовий звичай – це стійке правило поведінки, що утворилося стихійно і визнане державою. Ознаки правового звичаю: 1) багатократність і тривалість застосування; 2) авторитетність; 3) своєрідність форми; 4) визнання (мовчазне або законодавче).

Традиційним є виокремлення видів звичаїв за їх роллю в правому регулюванні: 1) звичаї *secundum legem* (на додаток до закону); 2) звичаї *praeter legem* (окрім закону); 3) звичаї *adversus legem* (проти закону). Також за сферою дії правові звичаї поділяють на міжнародні та внутрішньодержавні.

Правові звичаї широко застосовуються у банківській практиці, комерційному обороті, сфері страхування, міжнародній торгівлі. Для держав англо-американської правової сім'ї характерним є використання конституційних звичаїв і традицій. Окремим різновидом правового звичаю виступають звичаї ділового обороту, під якими розуміють усталені та широко застосовувані в управлінській або підприємницькій діяльності правила поведінки.

3. Юридичний (судовий, адміністративний) прецедент – це рішення судового або адміністративного органу у конкретній справі, якому надана нормативна сила і яке стає зразком для вирішення аналогічних справ.

Ознаки юридичного прецеденту: 1) створюється правозастосовним органом; 2) письмова форма виразу; 3) виникає за наявності прогалин у праві; 4) є зразком для вирішення аналогічних справ; 5) його застосування забезпечується державою.

Юридичний прецедент є провідним джерелом права в державах англо-американської правової сім'ї. В Україні, правова система, якої розвивається в рамках романо-германської традиції, питання визнання прецеденту як джерела права залишається дискусійним. Сьогодні поширеною є позиція, відповідно до якої рішення Конституційного Суду України можуть розглядатися як інтерпретаційний прецедент, тобто прецедент, що складається в процесі тлумачення існуючих правових норм. Крім того, у науковій літературі нерідко підкреслюється, що рішення Європейського суду з прав людини також мають прецедентне значення для вітчизняної правової системи.

4. Нормативний договір – це угода між двома і більше суб'єктами правотворчості, що встановлює правові норми. Нормативний договір є основною формою вираження міжнародного права, і все ширше застосовується в національному праві.

Ознаками нормативного договору є: 1) специфіка сторін (держава, її органи, соціальні колективи); 2) створюється двома і більше суб'єктами правотворчості на основі їхньої взаємної згоди; 3) має форму офіційно опублікованого письмового правового акту; 4) містить в собі нормативно виражені взаємні права і обов'язки сторін (конвенціональні норми); 5) спирається на особливі юридичні санкції і процедуру розгляду спорів, конфліктів; 6) має триваючий в часі характер; 7) у вигляді конкретизації нормативного договору виступають підзаконні акти і субдоговори між.

Нормативні договори класифікують на: 1) внутрішньодержавні і міжнародні договори; 2) договори про компетенцію і договори про взаємодію; 3) координаційні та субординаційні договори.

5. Релігійний текст – це священна для віруючих книга або послання глави церкви (релігійної організації), в якій релігійні і правові приписи складають нерозривну єдність. Прикладами релігійного тексту є Біблія, Коран, Тора, тощо.

Ознаками релігійного тексту є: 1) письмовий вираз; 2) богонатхненний характер; 3) переплетення та єдність правових, релігійних, а іноді й моральних норм; 4) персональний характер; 5) метафорична і казуїстична форма викладу.

6. Характеризуючи правову доктрину як джерело права варто виділити наступні її ознаки: 1) вона є науковим обґрунтуванням соціально значущих проблем; 2) становить систему правових ідей, принципів концептуального рівня; 3) є науковою підставою нормативно-правового регулювання суспільних відносин; 4) формалізується шляхом посилань і звернень в інших джерелах права; 5) правовою доктриною є загальновизнані (авторитетні) положення юридичної науки; 6) системність і внутрішня узгодженість.

Відповідно до зазначених ознак правова доктрина – це цілісна і логічно узгоджена система основоположних, загальновизнаних ідей та принципів права, викладених найбільш авторитетними юристами, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством і практикою, та здатних регулювати суспільні відносини.

7. Нормативно-правовий акт – офіційний документ, прийнятий або виданий в установленому порядку уповноваженим суб'єктом, що встановлює, змінює або скасовує правові норми.

Ознаки нормативно-правового акту: 1) офіційний характер; 2) прийняття і видання відповідно до встановленої процедури; 3) наявність нових, зміна або скасування існуючих правових норм; 4) письмова форма; 5) структура акту; 6) реєстрація акту; 7) оприлюднення акту.

Залежно від суб'єкта правотворчості всі нормативно-правові акти поділяються на: нормативно-правові акти державних органів; нормативно-

правові акти недержавних суб'єктів; спільні нормативно-правові акти державних органів і недержавних суб'єктів; нормативно-правові акти безпосередньої правотворчості народу.

За сферою дії виділяють загальнодержавні та локальні нормативно-правові акти. За строком дії нормативно-правові акти поділяють на акти невизначено-тривалої дії та тимчасові акти. Найбільш значущою є класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою, відповідно до цього критерію нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти.

8. Нормативно-правові акти мають часові, просторові та суб'єктні межі своєї дії. Їх дія в часі обмежена періодом між набранням актом чинності та припиненням його дії. Набрання чинності нормативно-правовим актом відбувається відповідно до наступних трьох правил:

- негайна дія, коли акт поширюється тільки на юридичні факти, що виникли після набрання актом чинності;
- зворотна дія (ретроактивна дія), коли нормативно-правовий акт діє на всі випадки до і після набрання ним чинності;
- переживання (ультраактивна дія), коли акт, що втратив юридичну чинність, за спеціальною вказівкою нового акту, продовжує діяти з окремих питань.

За дією в просторі розрізняють загальнодержавні (загальні) та локальні нормативно-правові акти.

Дія акту за колом осіб може бути загальною (акт діє на всіх суб'єктів) та спеціальною (акт поширює дію на певне коло осіб). Деякі нормативно-правові акти можуть встановлювати винятки із загальних і спеціальних нормативно-правових актів.

Питання до практичного заняття:

Поняття та види джерел права. Співвідношення категорій «джерело» та «форма» права.

1. Різноманіття форм (джерел) права.
2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.

3. Юридичний прецедент: поняття, ознаки, види.
4. Поняття, ознаки та класифікація нормативно-правових актів.
5. Дія нормативно-правового акту в часі, просторі та за колом осіб.
6. Нормативний договір: поняття ознаки класифікація.
7. Релігійний текст як джерело права.
8. Правова доктрина.

Теми рефератів:

1. Ієрархія джерел права.
2. Парова доктрина як джерело права в Україні.
3. Ієрархія нормативно-правових актів в Україні.
4. Первинні та вторинні джерела права в різних правових системах
5. Судовий прецедент в системі джерел права України.

Завдання для самостійної підготовки:

1. Складіть порівняльну таблицю «Джерела права» за наступним зразком:

Матеріальні	Ідеальні	Пізнавальні	Формальні

2. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Форми права»

1. Правовий звичай	А. прийнятий в особливому порядку нормативний правовий акт, що має вищу юридичну чинність
2. Юридичний прецедент	Б. нормативний акт, виданий на основі і для конкретизації закону
3. Нормативний договір	В. рішення у конкретній справі, яке служить зразком для рішення аналогічних справ
4. Закон	Г. це угода між двома і більш суб'єктами правотворчості, що містить обов'язкові для них розпорядження
5. Постанова уряду	Д. стихійно сформоване стале правило поведінки, визнане державою

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Дайте визначення форми (джерела) права.
2. Які основні форми (джерела) права ви знаєте?
3. Яке місце правового звичаю в сучасному праві?
4. Які переваги та недоліки судового прецеденту як джерела права?
5. Дайте характеристику нормативного договору як джерела права.
6. Перерахуйте основні ознаки релігійного тексту як джерела права.
7. Охарактеризуйте юридичну доктрину як джерело права.
8. Дайте визначення нормативно-правового акту.
9. Охарактеризуйте основні ознаки закону.
10. Проведіть класифікацію підзаконних актів.
11. З якого моменту починає діяти нормативно-правовий акт?
12. Що означає дія нормативно-правового акту в просторі?
13. Охарактеризуйте дію нормативно-правових актів за колом осіб.

Література:

1. Богачова Л. Л. Нормативно-правовий договір як джерело національного та європейського права. *Право і суспільство*. 2015. № 6.2. С. 8–13.
2. Богачова Л. Л. Вимоги до підзаконного нормативно-правового акта як офіційного документа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2017. Вип. 29. С. 16–19.
3. Богачова Л. Л. Нормативно-правовий акт як джерело національного та європейського права. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 14. С. 4–13.
4. Гетьман Є. Кодекс як особливий вид закону. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1. С. 42–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2011_1_5
5. Гетьман Є. Підзаконний нормативно-правовий акт: поняття, ознаки, функції, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 92–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2014_2_11

6. Гордимов А. Доктринальні джерела права в умовах глобалізації. *Право України*. 2014. № 9. С. 147–154.
7. Демків Р. Форма (джерело) права: проблеми розуміння. // *Підприємництво, господарство і право*. 2007. №6. С.118-121.
8. Жерьобкіна, Є.А. Судовий прецедент як джерело права в романо-германській правовій сім'ї. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 14 (27). С. 98-102.
9. Іскра С. Визначення юридичної доктрини у її співвідношенні з юридичною наукою. *Підприємництво, господарство і право : наук.-практ. госп.-правовий журнал*. 2018. № 11. С. 177–180.
10. Коров'як О.Я. Правовий звичай як джерело права. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. №6. Том 30 (69). С. 14-17.
11. Корольова Ю. Кореляція принципів верховенства права та верховенства закону в системі джерел права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №4. С. 183-186.
12. Косович В. Закон «Про нормативно-правові акти» як засіб удосконалення нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2011. Вип. 52. С. 10–20.
13. Косович В. Система нормативно-правових актів України: основні напрями вдосконалення. *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2011. Вип. 53. С. 23–35.
14. Коссак С. Судовий прецедент як джерело права зарубіжних країнах. *Юридичний Радник*. 2007. №2. С.49-52.
15. Кравченко С. С. Правовий прецедент як соціальний інститут та його значення: прагматичний аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 17–20.
16. Малишев Б. В. Судова правотворчість у контексті судової реформи в Україні. *Право України*. 2017. № 6. С. 34–38.
17. Мігашко, В. вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток судової практики в Україні. *Молодий вчений*. 2019. №2 (66). С. 184-188.

18. Мочульська М. Основні типи сучасного розуміння правової доктрини. *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2012. Вип. 56. С. 44–52.
19. Оніщенко Н. Деякі дискусійні питання визначення категорії «джерело права» у сучасній юридичній науці. *Право України*. 2013. № 5. С. 245–252.
20. Пархоменко Н. Концептуальні основи теорії джерел права. *Право України*. 2017. №6. С. 9–16.
21. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : моногр. К.: Юрид.думка, 2008. 336 с.
22. Смирнова К. Джерела права Європейського Союзу: новітні тенденції розвитку. *Право України*. 2017. № 6. С. 90–97.
23. Смичок Є. М. Джерела «м'якого права» та їх вплив на формування судової доктрини. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 15-22.
24. Тополевський Р. Система джерел права України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Право України*. 2017. № 6. С. 27–33.
25. Шевченко А.Є., Карамаліта М.В. Вплив правової доктрини на правотворчій процес в Україні. *Юридичний вісник*. 2015. № 3(36). С. 53-57.
26. Ясіновська А. Загальнотеоретична характеристика кодексів. *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2012. Вип. 56. С. 59–64.

ТЕМА 4. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ.

Мета вивчення

Сформувати систему знань про: поняття та види правових відносин; склад (структуру) правовідносин; суб'єкти правовідносин; об'єкти правовідносин; юридичний зміст правовідносин (суб'єктивні права та юридичні обв'язки); передумови виникнення правовідносин; юридичні факти та фактичні склади.

Результати навчання

Після засвоєння матеріалу здобувач вищої освіти буде: знати поняття, ознаки та види правовідносин; мати уяву про склад правовідносин;

використовувати на практиці юридичні характеристики особи (правоздатність, дієздатність і деліктоздатність); аналізувати зміст правовідносин; мати уяву про суб'єктивні права та юридичні обов'язки; аналізувати юридичні факти.

Питання лекційного заняття:

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.
2. Склад (структура) правовідносин.
3. Суб'єкти правовідносин: поняття і види. Суб'єкти правовідносин і суб'єкти права.
4. Поняття і зміст суб'єктивного права і юридичного обов'язку. Законний інтерес.
5. Передумови правовідносин. Юридичні факти та їх класифікація.

Методичні вказівки

1. Право і правові норми існують задля втілення у життя правих цінностей і принципів. Одним із проявів дії права, тобто втілення в життя правових приписів є правові відносини. Правові відносини – це врегульовані правом суспільні відносини, змістом яких є суб'єктивні права та обов'язки їх учасників. Ознаки правових відносин: 1) є різновидом суспільних відносин; 2) виникають на основі норми права; 3) виникають тільки між суб'єктами права (як мінімум двома); 4) юридичний зв'язок між учасниками у вигляді суб'єктивного права і відповідного йому юридичного обов'язку; 5) вольовий та свідомий характер; 6) виникають з приводу реального блага; 7) охороняються і забезпечуються компетентними суб'єктами.

Існує доволі розгалужена класифікація правових відносин, основними критеріями класифікації є 1) предмет правового регулювання; 2) функції права; 3) характер обов'язків; 4) ступінь визначеності суб'єктів; 6) час дії; 7) розподіл прав і обов'язків; 8) волевиявлення сторін.

2. Правовідносини є конструкцією, що складається з наступних структурних елементів: суб'єкти, об'єкт та зміст.

Суб'єктами правовідносин є уповноважена та зобов'язана особи. Традиційно суб'єкти правовідносин поділяються на індивідуальні та колективні.

Об'єктом правовідносин виступає реальне благо, щодо якого суб'єкти вступають у правовідносини. Розрізняють матеріальні і нематеріальні об'єкти правовідносин.

Зміст правових відносин може бути юридичним і фактичним. Фактичний зміст – це конкретні дії суб'єктів з реалізації прав та обов'язків (він завжди унікальний для кожного конкретного правового відношення. Юридичний зміст являє собою суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин (він є типовим в рамках певного виду правових відносин).

3. Реалізація права вимагає наявності певних властивостей суб'єкта права, сукупність яких формує правосуб'єктність. Правосуб'єктність включає наступні юридичні характеристики особи: 1) правоздатність – зумовлена правом здатність особи мати права та обов'язки, вона є невід'ємною властивістю фізичної особи; 2) дієздатність – зумовлена правом здатність особи своїми діями (бездіяльністю) набувати та самостійно реалізовувати права та обов'язки, вона залежить від віку і психічного стану особи. 3) деліктоздатність – зумовлена правом здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення. Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності і досягнення визначеного правом віку.

Правосуб'єктність юридичної особи має спеціальний характер і виникає з моменту її державної реєстрації та/або отримання дозвільних документів і припиняється з її ліквідацією.

Правосуб'єктністю володіють як суб'єкти права, так і суб'єкти (учасники) правовідносин, що дає певні підстави для їхнього ототожнення. Але коректніше розмежовувати ці поняття. По-перше, суб'єкти права є тільки потенційними учасниками правовідносин (жоден суб'єкт не може бути учасником всіх правових відносин. По-друге, реалізація права можлива і поза правовідносинами. По-третє, суб'єкт права може володіти лише правоздатністю (дитина, недієздатна особа), що унеможлиблює участь у більшості правових відносин.

4. юридичним змістом правових відносин є суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин. Суб'єктивне право – передбачена

об'єктивним правом міра та вид дозволеної поведінки особи. Суб'єктивне право включає три правомочності: 1) право дії; 2) право вимоги; 3) право позову.

Поряд із суб'єктивним правом в юриспруденції широко використовується поняття законний інтерес. Це усвідомлена суб'єктом права необхідність задоволення своїх потреб способом, що допускається, але прямо не гарантується чинним законодавством. Законному інтересу, на відміну від суб'єктивного права, не відповідає певний обов'язок іншого суб'єкта.

Юридичний обов'язок – передбачена об'єктивним правом міра та вид належної поведінки зобов'язаної особи. Зміст юридичного обов'язку складається із : 1) зобов'язання дією; 2) зобов'язання виконанням; 3) зобов'язання перетерпінням.

5. Правовідносини можуть виникнути лише за наявності визначених правом передумов. Розрізняють загальні та спеціальні передумови. Загальні включають наявність не менш двох суб'єктів і об'єкту правовідносин. Спеціальними передумовами виникнення правовідносин є: 1) норма права; 2) правосуб'єктність; 3) юридичний факт (фактичний склад).

Юридичний факт – це конкретні обставини, передбачені гіпотезою норми права, настання яких є підставою виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Класифікація юридичних фактів включає виокремлення подій та дій. Події розділяють на абсолютні та відносні. Дії на правомірні та правопорушення. Правомірні дії поділяються на акти і вчинки, а правопорушення на злочини та проступки. Особливим різновидом юридичних фактів є факти-стани.

Для виникнення деяких правових відносин необхідною передумовою є настання низки юридичних фактів. Така система юридичних фактів називається фактичним складом. Фактичні склади поділяються на прості і складні. Слід відзначити, що в юридичній науці виділяють також складні юридичні факти, які є сукупністю ознак одного юридичного факту. Прикладом складного юридичного факту є склад правопорушення.

Питання до практичного заняття:

1. Поняття, ознаки та види правових відносин.
2. Склад (структура) правовідносин.
3. Суб'єкти правовідносин: поняття і види. Суб'єкти правовідносин і суб'єкти права.
4. Правосуб'єктність. Правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.
5. Поняття і види об'єктів правовідносин.
6. Поняття і зміст суб'єктивного права і юридичного обв'язку.
7. Передумови правовідносин. Юридичні факти та їх класифікація.

Теми рефератів:

1. Суб'єктивне право і законний інтерес.
2. Фактичні склади: структура та ознаки.
3. Правосуб'єктність колективних суб'єктів права
4. Народ і нація як суб'єкти права
5. Прості та складні фактичні склади
6. Дефекти фактичних складів

Завдання для самостійної підготовки:

1. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Юридичні факти»

1. Юридичний вчинок	А. Досягнення повноліття
	Б. Знахідка археологом скарбу
2. Відносна подія	В. Реєстрація юридичної особи
	Г. Постанова про притягнення як обвинуваченого
3. Проступок	Д. Винахід велосипеда
	Е. Розбій
4. Абсолютна подія	Є. Дрібне хуліганство
5. Юридичний акт	Ж. Громадянство
6. Злочин	З. Пожежа через коротке замикання
7. Стан	И. Укладення договору оренди

2. Проаналізуйте зміст правоздатності фізичної особи, керуючись ст.ст.24–26 Цивільного кодексу України.

3. Проаналізуйте зміст правоздатності та дієздатності юридичної особи, керуючись ст.ст.91–92 Цивільного кодексу України.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Дайте визначення правових відносин.
2. Охарактеризуйте склад (структуру) правовідносин.
3. Як співвідносяться поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»?
4. Дайте характеристику правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.
5. Через які компоненти розкривається зміст суб'єктивного права?
6. Через які компоненти розкривається зміст юридичного обв'язку?
7. Як співвідносяться між собою складні юридичні факти та фактичні склади?

Література:

1. Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 8–16.
2. Бобровник, С. В. Український народ як суб'єкт права та носій суверенітету. *Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 24 березня 2023р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Асоціація українських правників. Київ: ТОВ «Видавничий дім АртЕк», 2023. 115 с. С. 9-11.
3. Волкова І. Юридичні факти-стани: сутність та особливості. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 33–38.
4. Воронюк О. О. Юридична особа як нормативна конструкція. *Форум права*. 2008. № 1. С. 77–85.

5. Дашковська О. О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. *Порівняльно-аналітичне право: електронне фахове наукове видання*. 2013. №3–2. С.21–24.
6. Данилюк Ю. Про поняття об'єктів конституційних правовідносин. *Право України*. 2008. № 8. С. 9–15.
7. Донченко О.; Грекул-Ковалик Т. Правосуб'єктність як формальна властивість суб'єкта права. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 131-138.
8. Кікоть Г. Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії. *Право України*. 2005. №7. С.109–111.
9. Куракін О. М. Категорія правовідносини в системі нормативного регулювання. *Право і суспільство*. 2013. №2. С. 8–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_2_4
10. Манько Д. Г. Легітимація і легалізація юридичної особи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 85–92.
11. Піддубна В.Ф. Суб'єкти публічного права: окремі теоретичні питання. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2022. 540 с. С. 255-258.
12. Пленюк М. Поняття юридичного факту в доктрині цивільного права: історія і сучасність. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 58–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_11_11
13. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89–93.
14. Сімутіна Я.В. Юридичні факти в механізмі правового регулювання трудових відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Сімутіна Яна Володимирівна. Одеса, 2019. 463 с.

15. Сливич І.І., Семерак О. С. Поняття та ознаки юридичних фактів в загальній теорії права та в теорії кримінального процесу. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 440–448.

16. Сопілко І. М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2008. № 4. С. 66–70.

17. Ходак С. М. Поняття та структура охоронюваних законом інтересів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020 № 43. С. 129-132.

ТЕМА 5. РЕАЛІЗАЦІЯ І ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА

Мета вивчення

Сформувати систему знань про: поняття та ознаки реалізації права; форми реалізації права; поняття та ознаки застосування права; ідеологію застосування права; процес (стадії) застосування права; нетипове застосування права; поняття та структуру актів застосування права.

Результати навчання

Після опрацювання навчальних матеріалів здобувач вищої освіти буде: знати поняття, ознаки та форми реалізації права; знати поняття та ознаки застосування права; розуміти сутність основних вимоги належного застосування права; аналізувати стадії застосування права; виокремлювати типове і нетипове застосування права; вміти здійснювати класифікацію актів застосування права, визначати структурні елементи та реквізити актів застосування права.

Питання лекційного заняття:

1. Поняття, ознаки і форми реалізації права.
2. Поняття, ознаки та ідеологія застосування права.
3. Процес (стадії) правозастосовної діяльності. Типове і нетипове застосування права.
4. Акти застосування права: поняття, види та структура.

Методичні рекомендації

1. Сутність і соціальне призначення права найбільш повно виявляються в процесі його реалізації, коли нормативні приписи втілюються у правомірну поведінку суб'єктів. Без практичної реалізації право залишалося б формально закріпленою декларацією, позбавленою соціального змісту.

Реалізація права – це втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб'єктів. Ознаками реалізації права є: 1) відповідність нормам права; 2) соціальна корисність; 3) вольовий характер; 4) державна забезпеченість.

Форми реалізації права: а) за суб'єктним складом: індивідуальна і колективна реалізація права; б) за участю у правовідносинах: поза правовідносинами та у правовідносинах; в) залежно від активності суб'єктів: активна та пасивна форми реалізації права; г) за характером і спрямованістю дій суб'єктів розрізняють: дотримання, виконання та використання права.

2. Застосування права – це владна діяльність компетентних суб'єктів, що забезпечує реалізацію права шляхом винесення індивідуального рішення. Ознаками застосування права є: 1) владний характер; 2) індивідуалізація; 3) процедурний характер; 4) юридична оформленість.

Ідеологія застосування права – система вимог, що визначають належний порядок застосування права. Основними принципами (вимогами) застосування права є: законність; обґрунтованість; доцільність; справедливість; оперативність; професіоналізм.

3. Застосування права це складний процес, тому в юридичній літературі його поділяють на три стадії:

- 1) встановлення фактичних обставин (фактичної основи) справи;
- 2) встановлення юридичної основи справи;
- 3) рішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення.

Якщо в процесі застосування права не виникає ускладнень, то ми можемо говорити про типові застосування права. Натомість випадки, за яких виникають труднощі у встановленні фактичної або юридичної основи справи, належать до нетипового застосування права. Такі ситуації пов'язані, зокрема, з подоланням

прогалин у праві, вирішенням юридичних колізій, реалізацією правового розсуду, тощо. Нетипове застосування права потребує від суб'єктів правозастосування високого рівня професійної підготовки та належної кваліфікації.

4. Юридичне рішення, що приймається в процесі застосування права оформлюється у спеціальному правовому акті. Акт застосування права – це правовий акт, який містить індивідуальне владне розпорядження, винесене компетентним суб'єктом в процесі вирішення юридичної справи.

Акти застосування права класифікують за такими критеріями:

- 1) за формою зовнішнього виразу розрізняють письмові (акти-документи), усні та конклюдентні акти (акти-дії);
- 2) за юридичною формою розрізняють укази, вироки, рішення, накази тощо;
- 3) за видавниками розрізняють акти державних і недержавних суб'єктів;
- 4) за функціями права розрізняють регулятивні та охоронні акти;
- 5) за юридичною природою розрізняють основні та допоміжні акти;
- 6) за предметом правового регулювання розрізняють акти кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові, тощо;
- 7) за юридичними наслідками розрізняють правовстановлюючі, правоконстатуючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, правоскасовуючі акти;
- 8) за характером розпоряджень розрізняють дозвоільні, зобов'язуючі, заборонні акти.

Зазвичай в структурі акту-документу виділяють чотири частини: вступну, в якій містяться реквізити акту; описову де фіксуються юридичні факти, що є предметом розгляду; мотивувальну яка включає юридичну кваліфікацію представлених фактів; резолютивну яка містить рішення у справі.

Питання до практичного заняття:

1. Поняття та ознаки реалізації права.

2. Форми реалізації права: дотримання, виконання і використання права.
3. Поняття та ознаки застосування права. Ідеологія застосування права.
4. Процес (стадії) застосування права.
5. Типове і нетипове застосування права.
6. Акти застосування права: поняття, види та структура.

Теми рефератів:

1. Публічно-правове та приватно-правове правозастосування.
2. Правозастосовні помилки.
3. Усунення і подолання колізій норм права.
4. Прогалини в праві та способи їх подолання.
5. Розсуд в праві.

Завдання для самостійної підготовки:

1. Знайдіть співвідношення між стовпцями таблиці

1. Виконання права	А. Сплата мита при ввезенні до України товарів Б. Неучасть у масових заворушеннях В. Участь у виборах міського голови Г. Покупка продуктів у супермаркеті Д. Відмова від вживання наркотиків у дружній компанії Е. Наказ ректора ВНЗ про зарахування на перший курс Є. Розгляд кримінальної справи в суді Ж. Несення строкової військової служби
2. Використання права	
3. Дотримання права	
4. Застосування права	

2. Проаналізуйте стадії процесу застосування норми, зазначеної у ст.173 Кодексу України про адміністративні правопорушення.
3. Користуючись Кримінально-процесуальним кодексом України, з'ясуйте реквізити та структуру правозастосовчого акту в кримінальному праві.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Дайте визначення реалізації права.
2. Дайте характеристику форм реалізації права.
3. Як співвідносяться між собою реалізація та застосування права?
4. Що розуміють під ідеологією застосування права?
5. Охарактеризуйте стадії застосування права.
6. Наведіть приклади нетипового застосування права.
7. Дайте характеристику структури письмового акту застосування права.

Література:

1. Атаманова Н. В. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2 С. 164-169.
2. Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 1–7. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4-2015/barandych.pdf>
3. Беззубов Д. О. Зарваницька В. Ю. Використання виконання і додержання як способи реалізації норм адміністративного права в наш час. *Sic ut Fit*. 2022. №2(12). С. 48-55.
4. Берназюк, Я. О. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. №4(22). С. 80-89.
5. Борщевський І.В. Доцільність в системі принципів застосування норм права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2020. № 23 С. 16-20.
6. Братасюк М. Г. Реалізація права: доктринальний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 85–95.

7. Гнатюк М. Д. Нетипові ситуації правозастосовного процесу. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2006. Вип. 30. С. 107–114.
8. Дія права: інтегративний аспект : моногр. /; відп. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Юрид. думка, 2010. 360 с.
9. Капустинський В. А., Волкова І. В. Теоретичні основи судового правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 5. С. 84–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2016_5_7
10. Кравченко, М. Г. Застосування норм права: мета, стадії, система вимог до правозастосовного акту. *Київський часопис права*. 2023. №1. С. 31-35.
11. Магновський І.Й. Правозастосування як категорія особливої форми реалізації права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Том XXVII. Одеса, 2020. С. 59–66.
12. Мандрікова К. О. Розумність у системі принципів застосування норм права *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_7
13. Манько Д. Щодо розуміння категорії застосування права. *Публічне право*. 2011. № 1. С. 130-135.
14. Осауленко О. І. Місце правозастосовних актів у системі правових актів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2010. Вип. 49. С. 16–21.
15. Перепелюк А.М. Принципи та вимоги права як основоположні засади правозастосовної діяльності. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 245-249
16. Перепелюк А. М. Механізм правозастосування: поняття, ознаки та структурна характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 72–76.
17. Пономаренко І. С. Динаміка підходів до розуміння колізій у конституційному праві: аналітична і синтетична школи. *Часопис Київського університету права*. 2011. №3. С. 326–330.

18. Пунько О. В. Структурна побудова правозастосовних актів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. №4. С. 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_4_8

19. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження): *праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина*. Л.: Край, 2007. 192с.

20. Сердюк І. А. Доктринальні підходи до видової диференціації категорії акт застосування права. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 177-190.

21. Уварова О. О. Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського підходів до права. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2. С. 244–252.

22. Уварова О. О. Про зміст і форму правозастосовних актів. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4. С. 207–213.

1. 23. Чувакова Г.М. Правореалізаційні аномалії практики Європейського суду з прав людини. *АМПАРО*. 2023.№1. С.38-44

ТЕМА 6. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА.

Мета вивчення

Сформувати в здобувачів вищої освіти систему знань про: тлумачення права; різновиди тлумачення права; філологічне, систематичне, історичне (історико-політичне) тлумачення норм права; офіційне та неофіційне тлумачення права; буквальне, поширювальне та обмежувальне тлумачення норм права; акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти).

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде: знати поняття тлумачення права; розуміти необхідність тлумачення норм права; аналізувати способи (прийоми) тлумачення норм права за змістом; визначати види тлумачення права за

суб'єктами та за обсягом; вміти характеризувати акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти), їх місце в системі правових актів.

Лекційні питання:

1. Поняття та значення тлумачення права.
2. Способи (прийоми) тлумачення норм права.
3. Види тлумачення права за суб'єктами.
4. Тлумачення норм права за обсягом.
5. Акти офіційного тлумачення права (інтерпретаційні акти): поняття, ознаки, види.

Методичні рекомендації

1. Для правильного застосування права в багатьох випадках необхідно спочатку витлумачити приписи правової норми. Необхідність тлумачення права зумовлена як об'єктивними (обмеженість мовних засобів) так і суб'єктивними (правотворчі помилки) факторами. Тлумачення норм права є інтелектуальною діяльністю, спрямованою на встановлення та розкриття їхнього дійсного змісту. У правовій доктрині поняття «тлумачення права» застосовується у кількох значеннях: по-перше, як пізнавальний процес розуміння правової норми, що здійснюється із використанням сукупності способів (прийомів) тлумачення; по-друге, як діяльність уповноважених або інших суб'єктів щодо інтерпретації правових норм, яка може мати офіційний або неофіційний характер і відрізняється ступенем обов'язковості для суб'єктів правозастосування; по-третє, як результат зазначеного інтелектуального процесу, виражений у мовній формі, що виявляється у тлумаченні за обсягом (буквальному, поширювальному або обмежувальному). Традиційно тлумачення норм права поділяють на з'ясування права та роз'яснення права.

2. Спосіб тлумачення права – це сукупність однорідних прийомів і правил тлумачення, що базуються на єдності засобів і аргументів.

До основних способів тлумачення слід віднести:

А) Філологічне тлумачення що ґрунтується на використанні досягнень лінгвістики, правил синтаксису, морфології, слововживання.

Б) Історичне (історико-політичне) тлумачення передбачає звернення до витоків правового розпорядження, вираженого в нормативному акті.

В) Систематичне тлумачення відображає системний характер права і пов'язано з визначенням місця правової норми в системі права.

Як самостійні способи тлумачення часто розглядається: функціональне тлумачення, логічне тлумачення, телеологічне тлумачення.

3. Тлумачити норми права можуть будь-які суб'єкти, проте значення і таких роз'яснень і їхня юридична сила неоднакові. Виходячи з суб'єктного критерію розрізняють офіційне і неофіційне тлумачення норм права.

Офіційне тлумачення норм права являє собою здійснене компетентним суб'єктом з'ясування дійсного змісту нормативних приписів, результати якого фіксуються в офіційному письмовому документі з метою доведення їх до відома всіх адресатів інтерпретованих норм. Залежно від суб'єкта, який здійснює офіційне тлумачення, розрізняють автентичне та делеговане тлумачення.

Неофіційне тлумачення норм права здійснюється суб'єктами, які не наділені відповідними формальними повноваженнями (зокрема, вченими-юристами, адвокатами, юрисконсультами, а також іншими особами, у тому числі непрофесіоналами). Таке тлумачення не має обов'язкового характеру для суб'єктів правозастосування. Залежно від рівня компетентності суб'єкта виокремлюють такі види неофіційного тлумачення: доктринальне, професійне, компетентне та буденне.

4. Результати тлумачення можуть бути різними залежно від співвідношення буквального юридичного тексту і дійсного змісту правових норм. Ця розбіжність між буквою і духом норми є підставою для виокремлення трьох видів тлумачення права за обсягом: 1) буквальне тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст (дух) норми адекватний її мовному виразу (букві); 2) поширювальне тлумачення, відповідно до якого (дух) норми права, розкритий в результаті тлумачення, ширше, ніж буквальний текст; 3) обмежувальне тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст (дух) норми права, розкритий в результаті тлумачення, вузьчий, ніж буквальний текст.

Зазначимо, що розширювальне або обмежувальне тлумачення повинно здійснюватися з урахуванням трьох правил.

1. Обмежувальне та розширювальне тлумачення допускається лише у тих випадках, коли буквальне розуміння норми права є або абсурдним, або очевидно не узгоджується з іншими нормами, принципами права, цільовим призначенням нормативно-правового акту, відповідного інституту чи галузі права, вступаючи з ними у колізію.

2. Обмежувальне тлумачення не може застосовуватися до: 1) норм права, що закріплюють права і свободи людини; 2) норм права, які скасовують або пом'якшують юридичну відповідальність.

3. Розширювальне тлумачення є неприпустимим щодо: 1) норм права, які встановлюють юридичну відповідальність; 2) вичерпних переліків, передбачених нормою права; 3) винятків, закріплених у нормі права.

5. Результати процесу офіційного тлумачення норм права оформлюються у вигляді актів тлумачення права. Акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти) – це правові акти, ухвалені компетентними суб'єктами наділеними владними повноваженнями, що містять роз'яснення норм права або порядку їх застосування. Ознаки актів офіційного тлумачення: 1) офіційний характер; 2) особлива юридична форма; 3) особливий зміст; 4) похідний характер.

Види актів офіційного тлумачення права:

1) залежно від типів офіційного тлумачення вони підрозділяються на акти нормативного і казуального тлумачення;

2) залежно від суб'єкта видання розрізняють акти автентичного тлумачення і акти легального(делегованого) тлумачення;

3) залежно від юридичної природи розрізняють інтерпретаційні акти правотворчості і інтерпретаційні акти правозастосування.

Питання до практичного заняття:

1. Поняття та значення тлумачення права. З'ясування та роз'яснення права.

2. Способи (прийоми) тлумачення норм права.

3. Види тлумачення норм права за суб'єктами.
4. Види тлумачення норм права за обсягом.
5. Акти тлумачення права (інтерпретаційні акти): поняття, ознаки і види.

Теми рефератів:

1. Тлумачення договору.
2. Герменевтичне тлумачення права.
3. Доктринальне тлумачення норм права
4. Судове тлумачення норм права
5. Правила обмежувального та поширювального тлумачення норм права.

Завдання для самостійної підготовки:

1. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Види тлумачення норм права»

1. Неофіційне буденне	А. Консультація адвоката Б. Рішення Конституційного Суду України у справі «про застосування української мови» В. Роз'яснення судді місцевого суду під час судового розгляду конкретної юридичної справи Г. Інструктивний Лист Національного Банку України щодо застосування норм наказу НБУ Д. Роз'яснення земельного законодавства, подане сусідом–пенсіонером Е. Науково–практичний коментар до Кримінального кодексу України
2. Неофіційне професійне	
3. Неофіційне доктринальне	
4. Офіційне делеговане (легальне) нормативне	
5. Офіційне автентичне нормативне	
6. Офіційне делеговане (легальне) казуальне	

2. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні. Виникає питання: чи має Верховна Рада України право здійснювати офіційне тлумачення правових норм? Висловіть свою точку зору, відповідь аргументуйте.
3. Дайте тлумачення нижченаведених норм права всіма прийомами. Знайдіть приклади офіційного та/або доктринального тлумачення цієї норми.

«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. В яких значеннях використовується термін «тлумачення права»?
2. Які чинники зумовлюють необхідність тлумачення права?
3. Охарактеризуйте основні прийоми (способи) тлумачення права.
4. Назвіть види тлумачення права за суб'єктами.
5. Назвіть приклади автентичного та делегованого тлумачення права
6. Назвіть суб'єкт офіційного тлумачення Конституції України.
7. Дайте характеристику буквальному, поширювальному, обмежувальному тлумаченню норм права.

Література:

1. Антошкіна В. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку тлумачення правових норм крізь призму епох. *Право України*. 2017. № 3. С. 126–136.
2. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 181-186.
3. Білоус О. Тлумачення норм права: поняття та сутність. *Jurnalul juridic national: teorie și practică* 2020. № 3(43). С. 46-53.
4. Галунько В. В. Професійно-правове тлумачення права. *Форум права*. 2011. № 2. С. 151–154.
5. Гончаров В. Від старої теорії тлумачення до нової: основні виклики та рішення. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 53–69.
6. Дашковська О. Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства). *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 26–34.

7. Євграфова Є. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 40–51.
8. Кириченко О. М. Казуальне тлумачення норми права: аксіологічний аспект. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 195–198.
9. Кобан О.Г. тлумачення права судом як елемент правотворчості. *Київський юридичний журнал*. 2022. №1. С. 34-48.
10. Костюк О.М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. С. 110.
11. Ляшенко Р.Д., Кірішун Ю.С. Техніка тлумачення норм права: поняття, принципи, структура. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 3(38) С. 3-7.
12. Майданик Р. Ліберальне вчення про тлумачення норм права України (крізь призму «добудови» права). *Право України*. 2016. № 7. С. 69–78.
13. Навроцька Ю.О. Тлумачення права як особлива правова форма діяльності державних органів: поняття, ознаки, види. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. №4. С. 33-40.
14. Палешник С. І. Судове тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2013. Вип. 23. С. 73–76. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/6585>
15. Палешник С. І. Доктринальне тлумачення в судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2014. Вип. 29. С. 40–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29%281%29_11
16. Прийма С. В. Способи тлумачення норм права: загальнотеоретична характеристика. *Юрист України*. 2011. № 3. С. 10–16.
17. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії і практики в контексті світового досвіду. О. : Фенікс, 2003. 234 с.

18. Уласевич А. С. Автентичне тлумачення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична»*. 2011. № 1. С. 128–131.
19. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно–правових актів : моногр. К. : Атіка, 2006. 152 с.
20. Юдін З. М. Загальна теорія інтерпретації договору : моногр. О. : Феннікс, 2008. 156 с.

ТЕМА 7. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА.

Мета вивчення

Сформувати в здобувачів вищої освіти систему знань про: поняття, ознаки та види правової поведінки; види та мотиви правомірної поведінки; поняття та ознаки правопорушення; юридичний склад правопорушення; зловживання правом; об'єктивно протиправну поведінку; причини правопорушень.

Результати навчання

Після опрацювання навчальних матеріалів здобувач вищої освіти буде: знати поняття, ознаки та види правової поведінки; розуміти особливості правомірної поведінки; мати уяву про мотиви правомірної поведінки; вміти характеризувати юридичний склад правопорушення; розуміти особливості зловживання правом та об'єктивно протиправної поведінки; аналізувати причини правопорушень.

Лекційні питання:

1. Поняття, ознаки та види правової поведінки.
2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки, види.
3. Поняття, ознаки та види правопорушень. Юридичний склад правопорушення.
4. Зловживання правом та його ознаки.
5. Об'єктивно протиправне діяння та його ознаки.
6. Причини правопорушень.

Методичні рекомендації:

1. Поведінка людини є різноманітною за формами, мотивами та наслідками і може по-різному оцінюватися правом. Частина суспільних відносин перебуває поза сферою правового регулювання та підлягає лише моральній оцінці. Для юридичної науки і практики ключове значення має поведінка, врегульована нормами права, яка визначається як правова.

Правова поведінка – це передбачена нормами права соціально значуща, свідомо-вольова поведінка суб'єктів, яка здатна спричинити юридичні наслідки.

Ознаки правової поведінки:

- 1) передбаченість нормами права;
- 2) соціальна значущість;
- 3) вольовий і свідомий характер;
- 4) здатність породжувати юридичні наслідки.

Правова поведінка За своїм характером і правовими наслідками поділяється на такі види:

- 1) правомірна поведінка, що відповідає приписам права;
- 2) неправомірна поведінка (правопорушення), що порушує приписи права.

На межі цих основних видів правової поведінки перебувають:

- 3) зловживання правом – правомірна, але соціально шкідлива поведінка;
- 4) об'єктивно протиправна поведінка (діяння) – протиправне, соціально шкідливе діяння, що не містить складу правопорушення.

2. Правомірна поведінка – це суспільно корисна поведінка суб'єкта права, що відповідає приписам права і забезпечується правовим примусом.

Ознаки правомірної поведінки:

- 1) відповідність праву;
- 2) соціальна корисність;
- 3) передбачуваність;
- 4) масовість;

- 5) добровільність і свідомість;
- 6) активність.

За ознакою добровільності правомірну поведінку розділяють на добровільну і вимушену. За мотивами та ступенем активності добровільну правомірну поведінку розділяють на соціально-активну і звичну, а вимушену на конформістську і маргінальну. Залежно від соціальної значущості того або іншого варіанту поведінки виділяють: соціально належну, соціально бажану, соціально допустиму.

3. Правопорушення – це протиправне, винне, діяння деліктоздатного суб'єкта, що завдає шкоди особі, суспільству або державі, яке тягне настання негативної юридичної відповідальності.

Ознаки правопорушення:

- 1) протиправність;
- 2) винність;
- 3) шкідливість;
- 4) це завжди діяння у формі дії або бездіяльності;
- 5) суб'єктом правопорушення є деліктоздатна особа;
- 6) караність.

Залежно від ступеню небезпеки і заподіяної шкоди правопорушення розділяють на злочини і проступки. Залежно від виду юридичної відповідальності виділяють: кримінальні правопорушення; адміністративні правопорушення; цивільно-правові правопорушення; дисциплінарні правопорушення; матеріальні правопорушення; процесуальні правопорушення; конституційні правопорушення; міжнародні правопорушення.

Склад правопорушення – це система елементів правопорушення. Повнота і цілісність складу правопорушення є необхідною умовою для притягнення особи до юридичної відповідальності. До складу правопорушення входять:

- 1) суб'єкт правопорушення – деліктоздатна особа;

2) об'єкт правопорушення – суспільні відносини, соціальні блага, цінності, права і свободи особи, інтереси держави, природне середовище, на які посягає правопорушник.

3) суб'єктивна сторона правопорушення – психічне ставлення особи до протиправного діяння і його наслідків. Головний елемент суб'єктивної сторони – вина у формі умислу або необережності.

4) об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішня характеристика правопорушення, що включає протиправне діяння (дію або бездіяльність), його шкідливі наслідки (результат діяння) і причинно-наслідковий зв'язок між діянням та його наслідками.

4. Зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка суб'єкта, яка прямо не порушує приписи правових норм.

Ознаки зловживання правом:

- 1) наявність у суб'єкта суб'єктивного права;
- 2) діяльність суб'єкта по реалізації цього права;
- 3) використання суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню і завдання шкоди суспільним або індивідуальним інтересам;
- 4) відсутність правопорушення.

Зловживання правом може стати правопорушенням у разі, якщо суб'єкт, реалізуючи своє суб'єктивне право чи повноваження недобросовісним способом, завдає істотної шкоди інтересам, що перебувають під правовою охороною. Так, чинним законодавством передбачено кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем.

5. Об'єктивно протиправне діяння – це протиправне, соціально шкідливе діяння фізичної або юридичної особи, що не містить складу правопорушення, але тягне застосування правового примусу.

Ознаки об'єктивно протиправного діяння:

- 1) суперечність правовим нормам;
- 2) завдання шкоди суспільним або індивідуальним інтересам;

3) відсутність складу правопорушення (суб'єкту та/або суб'єктивної сторони). Наприклад, протиправне діяння, вчинене малолітнім або недієздатною особою;

4) негативна реакція з боку держави (примусове відшкодування шкоди, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру).

6. Причини правопорушення – це об'єктивні і суб'єктивні чинники, що спонукають особу до вчинення правопорушення.

До об'єктивних чинників вчинення правопорушень сучасна наука відносить обставини незалежні від індивіда (соціально-економічна ситуація в державі, низький рівень суспільної правової культури, корупція та неефективність публічної влади, недосконалість законодавства).

Суб'єктивні чинники здійснення правопорушень пов'язані з правосвідомістю особи та її деформаціями (незнання вимог закону, неповага до права, психологічна установка на протиправну поведінку).

Існує декілька теорій причин неправомірних видів поведінки:

- теологічна теорія бачить причину правопорушень в недосконалості світу, який є ареною боротьби Бога і диявола;
- метафізична теорія стверджує, що причини правопорушень лежать за межами людини і людського світу;
- антропологічні теорії пояснюють причини правопорушень психофізіологічними властивостями людини: спадковістю, комплексом неповноцінності, душевною хворобою і психічними аномаліями, тощо;
- соціологічні теорії вбачають причини правопорушень в системі суспільних відносин (відносини власності, економічна система, політична система тощо).

Питання до практичного заняття:

1. Поняття, ознаки та види правової поведінки.
2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки та види.
3. Поняття, ознаки та види правопорушень.
4. Юридичний склад правопорушення.

5. Зловживання правом та його ознаки.
6. Об'єктивно протиправне діяння та його ознаки.
7. Причини правопорушень.

Теми рефератів:

1. Правова активність особистості.
2. Склад правомірної поведінки.
3. Види зловживання правом.
4. Заходи реагування на об'єктивно протиправне діяння.
5. Сучасні теорії причин правопорушень.

Задання для самостійної підготовки:

1. Складіть схему складу правопорушення.
2. Вкажіть серед переліченого правову поведінку:
 - а) укладення цивільно-правового договору;
 - б) освідчення у коханні;
 - в) декламація вірша;
 - г) прогулянка з друзями.
3. Користуючись текстом статей 23-25 Кримінального кодексу України, визначте форми вини за кримінальне правопорушення.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Як співвідносяться категорії «правова» та «правомірна» поведінка?
2. Які основні мотиви правомірної поведінки ви знаєте?
3. Дайте визначення правопорушення.
4. Охарактеризуйте юридичний склад правопорушення.
6. Що таке вина?
7. Які ознаки зловживання правом ви знаєте?
8. Які приклади зловживання правом ви можете навести?
9. Дайте визначення об'єктивно протиправного діяння.
10. Відсутність яких елементів складу правопорушення означає, що перед нами об'єктивно протиправне діяння?

11. Назвіть основні причини правопорушень.
12. Які теорії причинності правопорушень ви знаєте?

Література:

1. Вереша Р. Основні підходи щодо визначення поняття мотиву поведінки. *Право України*. 2007. № 4. С. 33–38.
2. Греца Я. Феномен зловживання правом: «штучна правомірність» чи «прихована протиправність»? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. №7. С. 309-312.
3. Гуртова К.М. Деякі аспекти зловживання приватними правами при реалізації суб'єктивного права. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф.(м. Одеса, 22 берез. 2023 р.)*. Одеса: ОДУВС. 2023. р. 278-281.
4. Завальнюк В. В. Антропологічне осягнення правової реальності: юриспруденція на перетині епох : моногр. О. : Юрид. л-ра, 2012. – 208 с.
5. Іванов В.П. Еволюція інституту зловживання правом. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 453-457.
6. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31-36.
7. Кирилюк Т.Ю. Види правомірної поведінки та її вплив на формування правопорядку в суспільстві. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 4. С. 64-69.
8. Колпаков В. К. Фактичні ознаки та юридичний склад адміністративного проступку: поняття та розмежування. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. № 3. С. 160–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2016_3_26
9. Красницький І. В. Кримінальний проступок: нові виклики тлумачення поняття. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 4. С. 49–56.
10. Переш І.Є., Бариська Я.О. Теоретичні характеристики правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право"*. 2019. Випуск 59. Том 1. С.66-69

11. Полонка І. Теоретико-оціночні пропозиції щодо класифікації правомірної поведінки (онтологія диференціації). *Право України*. 2016. № 6. С. 99–106.
12. Полонка І. А. Неправомірна поведінка як категорія теорії права: доктринальний аналіз поняття та системних ознак. *Держава і право*. 2018. Вип. 80. С. 3–16.
13. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Галицький друкар, 2012. 455 с.
14. Свириденко Г. В. Генезис уявлень про правомірну поведінку (просторово-темпоральні виміри). *Публічне право*. 2016. № 1. С. 335–344.
15. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: питання сприйняття та реалізації. *Судова апеляція*. 2018. № 4(53). С. 6-17.
16. Сухонос В. В., Миргород-Карпова В. В. Правопорушення як форма правової поведінки: зовнішній та внутрішній контекст диференціації. *Наше право*. 2022. № 3. С. 187-193.
17. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 440-445.
18. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан, 2013. 412 с.
19. Шульга А. М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірна поведінка. *Форум права*. 2012. № 3. С. 846–849.

ТЕМА 8. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Мета вивчення

Сформувати в здобувачів вищої освіти систему знань про: соціальну відповідальність та її види; поняття та ознаки юридичної відповідальності; функції і принципи юридичної відповідальності; види юридичної відповідальності; обставини, що виключають юридичну відповідальність і підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Результати навчання

Після опрацювання навчальних матеріалів здобувач вищої освіти буде: розуміти природу соціальної відповідальності та її види; знати поняття та ознаки юридичної відповідальності; здатен характеризувати мету, функції і принципи юридичної відповідальності; розмежовувати позитивну та негативну, ретроспективну та проспективну юридична відповідальність; знати особливості штрафної і правовідновної відповідальності; аналізувати обставини, що виключають юридичну відповідальність і підстави звільнення від юридичної відповідальності

Лекційні питання:

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності. Позитивна та негативна юридична відповідальність.
2. Мета, функції і принципи юридичної відповідальності.
3. Види юридичної відповідальності.
4. Обставини, що виключають юридичну відповідальність, і підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Методичні рекомендації

1. Інститут юридичної відповідальності є одним з найважливіших в загальній теорії права. Як прояв взаємної відповідальності особи і держави, юридична відповідальність є одним з найважливіших гарантів правопорядку, прав і свобод людини. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності ґрунтується на нормативно-правових приписах, виконання яких у разі необхідності забезпечується заходами державного примусу.

За темпоральним критерієм розрізняють проспективну та ретроспективну відповідальність. Водночас за юридичними наслідками для особи виокремлюють позитивну та негативну юридичну відповідальність. Позитивна юридична відповідальність полягає в обов'язку дотримуватися вимог права, реалізується у правомірній поведінці суб'єктів і може стимулюватися державою шляхом застосування заохочень. Негативна юридична відповідальність, своєю чергою, пов'язана із застосуванням обмежень і покарань за вчинення правопорушення.

Негативна юридична відповідальність – це обов’язок правопорушника, що випливає з юридичного факту правопорушення, зазнавати співмірні вчиненому діянню несприятливі наслідки майнового, або немайнового характеру.

Ознаки негативної юридичної відповідальності:

- 1) спирається на державний примус;
- 2) є реакцією на правопорушення;
- 3) тягне за собою негативні наслідки для правопорушника;
- 4) має процесуальну форму втілення.

Здебільшого термін юридична відповідальність використовується саме у значенні негативної юридичної відповідальності.

2. Генеральна мета юридичної відповідальності – формування правомірної поведінки суб’єктів права, підтримання правопорядку.

Ця мета конкретизується у наступних завданнях: захист прав людини і підтримання правопорядку; виховання суб’єкта у дусі поваги до права; відновлення соціальної справедливості; попередження вчинення нових правопорушень.

Найважливішими функціями юридичної відповідальності є: 1) охоронна; 2) правовідновна та компенсаційна; 3) профілактична (превентивна); 4) виховна.

Принципи юридичної відповідальності слід розуміти як основоположні, загальновизнані приписи, що є обов’язковими вимогами до діяльності компетентних органів при застосуванні санкцій правових норм до осіб, які вчинили правопорушення. Зазначені принципи знаходять своє закріплення у конституціях, національному законодавстві, а також у міжнародних договорах.

Основними принципами юридичної відповідальності є:

- 1) принцип законності;
- 2) принцип обґрунтованості;
- 3) принцип справедливості;
- 4) принцип доцільності;
- 5) принцип невідворотності;
- 6) принцип своєчасності.

3. Існує низка критеріїв класифікації юридичної відповідальності. Так, залежно від галузевої приналежності розрізняють:

- 1) кримінальну;
- 2) адміністративну;
- 3) цивільно-правову;
- 4) дисциплінарну;
- 5) матеріальну;
- 6) конституційно-правову.

Особливим видом відповідальності є міжнародно-правова відповідальність. Також нині триває наукова дискусія щодо виокремлення процесуальної, екологічної, сімейної, фінансової, ювенальної юридичної відповідальності.

Класифікація юридичної відповідальності за її основними цілями:

- 1) правовідновна (репараційна);
- 2) штрафна (каральна, репресивна).

4. Юридична відповідальність як правовий наслідок правопорушення водночас виступає однією з його ознак. Однак це не означає, що будь-яке правопорушення автоматично спричиняє настання юридичної відповідальності. У передбачених законом випадках її застосування виключається.

Поняття «виключення юридичної відповідальності» означає, що відповідальність не настає за наявності визначених правових умов. Зазначені умови диференціюються залежно від галузі права. Загальною підставою, що виключає юридичну відповідальність, є відсутність складу правопорушення. Типовими обставинами, що виключають юридичну відповідальність є неосудність особи, яка заподіяла шкоду; необхідна оборона; крайня необхідність. У кримінальному праві такими є обставини, що виключають злочинність діяння, зокрема це: неосудність особи, яка заподіяла шкоду; необхідна оборона; крайня необхідність; заподіяння шкоди під час затримання особи, яка вчинила злочин; фізичний або психічний примус; обґрунтований ризик; виконання законного наказу чи розпорядження тощо. Обставинами, що виключають адміністративну

відповідальність є крайня необхідність, необхідна оборона та неосудність особи, що вчинила адміністративне правопорушення. В цивільному праві специфічною обставиною, що виключає відповідальність є форс-мажор (непереборна сила).

Звільнення від юридичної відповідальності відрізняється від виключення юридичної відповідальності тим, що у цьому випадку фактичні підстави для її настання наявні, однак мета юридичної відповідальності може бути досягнута без застосування до особи реальних санкцій.

Підстави звільнення від юридичної відповідальності встановлюються чинним законодавством і передбачаються, зокрема, нормами кримінального, адміністративного, трудового та інших галузей права. Типовою підставою звільнення від відповідальності є сплив строків давності.

Питання до практичного заняття:

1. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності.
2. Позитивна та негативна юридична відповідальність.
3. Види юридичної відповідальності.
4. Мета і функції юридичної відповідальності.
5. Принципи юридичної відповідальності.
6. Обставини, що виключають юридичну відповідальність, та підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Теми рефератів:

1. Проспективна юридична відповідальність.
2. Концепція правовідновної відповідальності.
3. Особливості міжнародно-правової відповідальності.
4. Кримінальна відповідальність юридичної особи.
5. Юридична відповідальність і державний примус.

Завдання для самостійної підготовки:

1. Вкажіть спільне і відмінне в юридичної і політичної відповідальності.
2. Відповідальність батьків за майбутній добробут своїх дітей – це:
 - а) позитивна юридична відповідальність;
 - б) негативна юридична відповідальність;

в) проспективна юридична відповідальність;

г) ретроспективна юридична відповідальність.

3. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Види юридичної відповідальності»

1. Кримінальна	А. Громадянин М. був звільнений з роботи за прогул
2. Адміністративна	Б. Громадянин О. повинен відшкодувати вартість зіпсованої ним деталі станка, на якому він працює
3. Цивільно–правова	В. Громадянин А. позбавлений батьківських прав
4. Дисциплінарна	Г. Громадянина В. оштрафований за порушення правил дорожнього руху.
5. Матеріальна	Д. Арешт банківського вкладу
6. Конституційно–правова	Е. За умисне нанесення легкого тілесного пошкодження громадянину П. громадянин Д. був позбавлений волі строком на 1 рік.
7. Процесуальна	Є. Звільнення Голови Національного Банку України за перевищення повноважень
8. Сімейна	Ж. Заборона підтримувати економічні зв'язки з державою
9. Фінансова	З. Пеня за порушення умов договору оренди
10. Ювенальна	И. Примусовий привод обвинуваченого
11. Міжнародно–правова	І. Застосування примусових заходів виховного характеру до 15–річної дитини

4. Користуючись текстом статей 36-44 Кримінального кодексу України проаналізуйте обставини, що виключають кримінальну відповідальність.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Порівняйте ретроспективну і проспективну юридичну відповідальність.

2. Дайте визначення негативної юридичної відповідальності.

3. Охарактеризуйте функції юридичної відповідальності.

4. Назвіть основні принципи юридичної відповідальності.

5. Охарактеризуйте штрафну і правовідновну відповідальність.
6. Які обставини виключають юридичну відповідальність?
7. Назвіть підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Література:

1. Бакумов, О. С. Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02 / Бакумов Олександр Сергійович; НАН України, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. Київ, 2021. 42с.
2. Білозьоров Є. Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти. *Право України*. 2006. №1. С.50–54.
3. Головченко В. Юридична відповідальність: позитивний і ретроспективний аспект. *Юридична Україна*. 2004. №7. С. 4–7.
4. Грігорова Г. Л. Концепція ювенальної відповідальності: теоретичне осмислення. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 3–8.
5. Гураленко Н. А. Стадії юридичної відповідальності: аналіз структурних елементів. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 6-11.
6. Дашковська О.Р., Яворський В.О., Безсонова К.Д. Позитивна юридична відповідальність: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Том 64. С. 21-25.
7. Каленіченко Л. І. Загальнотеоретична характеристика підстав юридичної відповідальності. *Право і Безпека*. 2016. № 4. С. 20-24.
8. Каленіченко, Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки / Л. І. Каленіченко. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1 (67), т. 1. С. 12-17.
9. Каленіченко Л. І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2017. № 1. С. 24–31.
10. Кальян О.С., Мисак О.І. Юридична відповідальність: проблеми системного розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Вип. 59. Том 1. С. 51-54.

11. Кінаш Я. Трансформація юридичної відповідальності як один із інструментів побудови демократичного суспільства. *Право України*. 2006. №8. С.106-110.
12. Ковальський В. Інститут юридичної відповідальності держави й охорона функція права. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2010. № 1. С. 34-40
13. Лук'янець Д. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. №3. С. 4–10.
14. Оніщенко Н.М. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах [Текст] : монографія / Н. М. Оніщенко [та ін.] ; за заг. ред.: Н. М. Оніщенко, держави і права ім. В.М.Корецького НАН України Ін-т. - Київ : Юрид. думка, 2009. 216 с.
15. Середюк В. В. Основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у вітчизняній правовій науці. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Т. 1, № 1. С. 59–63.
16. Сунегін С.О. Юридична відповідальність: соціонормативний контекстзабезпечення ефективності. *Правова держава*. Вип. 31. С. 98-108.
17. Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (12 червня 2008р.). Донецьк: Дон УЕП, 2008. 233.
18. Терещук М.М. Юридична відповідальність у публічному праві : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Терещук Микола Миколайович. Київ, 2019. 211 с.

ТЕМА 9. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

Мета вивчення

Сформувати в здобувачів вищої освіти систему знань про: поняття, ознаки та атрибути держави; сучасні підходи до вивчення держави; сутність держави; ціннісну характеристику держави; основні критерії типології держав; історичні типи держав.

Результати навчання

Після вивчення навчальних матеріалів здобувач вищої освіти буде: знати поняття, ознаки та атрибути держави; мати уяву про сучасні підходи до вивчення держави; розуміти особливості сучасної та досучасної держави; мати уяву про сутність держави; розуміти ціннісну характеристику держави; знати основні критерії типології держав; аналізувати історичні типи держав.

Лекційні питання:

1. Поняття, ознаки та атрибути держави.
2. Сучасні підходи до вивчення держави.
3. Сутність держави. Ціннісна характеристика держави.
4. Основні критерії типології держав.
5. Історичні типи держав.

Методичні рекомендації

1. Досліджуючи державу як юридичний феномен варто відзначити, що у світовій юридичній науці відсутнє універсальне визначення держави, що зумовлено складністю та багатогранністю цього соціально-правового феномена. Найпоширенішим є визначення держави як універсальної суверенної політико-територіальної організації, яка здійснює управління стратифікованим суспільством на основі правового регулювання та за допомогою спеціального механізму.

Виходячи з такого підходу до ознак держави належать: 1) публічна політична влада; 2) суверенітет; 3) державна скарбниця; 4) територіальна організація населення; 5) право.

Необхідні для існування сучасної держави властивості називають атрибутами держави. Ними є народ, територія і державна влада.

2. У сучасному державознавстві виокремлюють п'ять основних підходів до вивчення держави: теологічний, арифметичний (класичний), юридичний, соціологічний та техніко-кібернетичний.

Відповідно до теологічного підходу держава має божественне походження, а у священних текстах закріплено уявлення про ідеальну модель влади, до реалізації якої повинна прагнути держава.

Арифметичний (класичний) підхід до розуміння держави ґрунтується на її визначенні через сукупність характерних ознак, що відмежовують державу від інших соціальних інститутів (громадянство, податкова система, тощо).

У межах юридичного підходу держава розглядається як особлива юридична особа, діяльність якої здійснюється у правових формах та підпорядковується вимогам права.

Сучасні соціологічні школи трактують державу як офіційного представника суспільства, призначення якого має комплексний характер і полягає у реалізації загальносоціальних потреб (оборона, охорона правопорядку, тощо), наданні соціальних послуг, а також виконанні арбітражної функції щодо різних соціальних груп.

З позицій техніко-кібернетичного підходу держава постає як система управління, що функціонує на основі надходження інформації, її обробки та формування на цій основі відповідних управлінських рішень.

Сучасна держава у своїх характеристиках відображає риси сучасної людини, зокрема активність, раціональність, автономність, відкритість до змін та інші. На відміну від неї, досучасна держава значною мірою зберігає вплив традиційних уявлень про призначення держави, її інституційну структуру та функціональне спрямування.

3. Поняття «сутність держави» традиційно використовується у трьох основних значеннях.

По-перше, вона може розглядатися як своєрідна морально-ціннісна оцінка держави. У цьому контексті суспільно-політична думка сформувала дві узагальнені метатеорії: 1) держава як інструмент організованого насильства; 2) держава як спосіб забезпечення загального блага.

По-друге, під сутністю держави розуміють сенс її існування та роль у житті суспільства. Відповідно, у межах такого підходу виокремлюють класовий (становий) і загальносоціальний (загальнолюдський) зміст держави.

По-третє, поняття «сутність держави» пов'язується з питанням про те, ким і в чийх інтересах здійснюється державна влада. У цьому аспекті сформувалися різні концепції, зокрема: елітистська, технократична та демократичні теорії, теорія держави загального благоденства, а також марксистська теорія.

Цінність сучасної держави слід сприймати у двох площинах:

- як власну цінність пов'язану із сутнісною характеристикою держави як інституціоналізації правового порядку;
- як інструментальну цінність, що акцентує увагу на конкретних можливостях використання сучасної держави з метою задоволення потреб суспільства і людини.

4. Тип держави визначається як сукупність істотних ознак, притаманних усім державам, що належать до певної групи. У сучасній юридичній науці сформовано кілька підстав для типології (класифікації) держав.

Залежно від форми держави традиційно розрізняють монархії та республіки, унітарні й федеративні держави. За принципом організації держави та ступенем участі громадян у її функціонуванні виокремлюють державу-установу і державу-корпорацію. Відповідно до характеру державно-політичного режиму розмежовують демократичні та автократичні держави. За критерієм взаємовідносин держави з релігією і церквою виділяють світські (секулярні), клерикальні, теократичні та атеїстичні держави. За співвідношенням між державою і правом розрізняють правову та етатистську державу. Нарешті, за принципами фінансування державної діяльності бувають бюрократичні (ресурсні) і податкові держави.

5. Держава, як і суспільство, є результатом історичного розвитку людства, що зумовлює звернення до історичної типології держав. У науковій літературі виокремлюють кілька основних підходів до історичної типологізації держав, зокрема формаційний, цивілізаційний і технократичний.

З позицій формаційного підходу, визначальною ознакою історичного типу держави виступає домінуючий характер соціально-економічних відносин у суспільстві.

Відповідно до цивілізаційного підходу кожна локальна цивілізація формує притаманний лише їй тип державної організації, зумовлений особливостями її історичного розвитку та культурних характеристик.

Технократичний підхід ґрунтується на пріоритеті рівня технологічного розвитку, який визначає тип суспільства та відповідно впливає на характер держави. Прихильники цього підходу виокремлюють три основні рівні розвитку технологій: аграрний, промисловий (індустріальний) та постіндустріальний (інформаційний) та відповідні їм деспотичний, ліберальний та демократичний типи держави.

Питання до практичного заняття:

1. Поняття, ознаки та атрибути держави.
2. Сучасні підходи до вивчення держави.
3. Сучасна та досучасна держава.
4. Сутність держави: плюралізм підходів.
5. Основні критерії типології держав.
6. Історичні типи держав.

Теми рефератів:

1. Держава та державність.
2. Територія сучасної держави
3. Елітарна сутність держави
4. Бюрократична та податкова держава.
5. Ціннісна характеристика держави.
6. Постіндустріальне суспільство та демократична держава.

Задання для самостійної підготовки:

1. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Основні наукові концепції сутності держави»

1. Елітарна	А. Консенсус інтересів всіх соціальних шарів Б. Державна влада здійснюється в інтересах та під контролем народу В. Держава є знаряддям класового панування Г. Державна влада належить олігархії Д. Держава як менеджер
2. Технократична	
3. Демократична	
4. Теорія держави загального благоденства	
5. Марксистська теорія	

2. Визначте до якого типу держав належить Україна, відповідно до різних критеріїв типології.

3. Який підхід до історичної типології держави ви вважаєте найбільш актуальним? Відповідь обґрунтуйте.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Дайте визначення держави.
2. Назвіть атрибути держави.
3. Охарактеризуйте сучасні підходи до вивчення держави.
4. Як співвідносяться між собою сучасна та досучасна держави?
5. Що розуміють під образом сучасної держави?
6. В чому виражається власна цінність держави?
7. Як проявляється інструментальна цінність держави?
8. Охарактеризуйте типи держав залежно від ставлення до релігії та церкви.
9. Які історичні типи держави відділяють в рамках технократичного підходу?

Література:

1. Джураєва О.О. Герменевтичний підхід до визначення поняття сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 142–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_24

2. Дудченко В.В., Пасечник О.В. Теоретичні засади міжнародно-правових механізмів комунікації сучасних держав. *Держава і право*. 2022. Вип. 92. С. 15-25
3. Євграфова Є. Державорозуміння і право: проблемні аспекти теорії. *Право України*. 2015. № 11. С. 67–76.
4. Завальнюк В.В. Держава з позицій юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави*. 2010. Вип. 56. С.13-18.
5. Заяць Н. Суверенітет: трансформація змісту. *Право України*. 2008. № 2. С. 17–22.
6. Камінський М. І. Сучасна держава в умовах світової глобалізації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права*. 2011. Вип. 34. С. 129–131.
7. Ковбасюк С.В. Інституційний базис сучасної держави, аспекти цілісності та стабільності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 29-33.
8. Копча В.В. Сучасна держава: основні підходи до розуміння. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020 № 43. С. 13-17.
9. Кормич А. І. Сучасна українська держава: соціальний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 31-37.
10. Коструба А. Правова природа держави: цивілістичний аспект. *Право України*. 2017. № 11. С. 165–171.
11. Матвеева Л. Г. Сутність та особливості транзитивної держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 13. С. 73–81.
12. Оніщенко Н. М., Лебедева О. В. Сучасна держава: теоретико-правові проблеми ідентифікації. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2009. № 3. С. 13–15.

13. Пасальський М. М. Правовий статус і правосуб'єктність держави: дискусійні питання теорії і практики. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 1. С. 26–31.
14. Серебро М. В. Ціннісні аспекти функціональних змін сучасної держави. *Юридичний вісник*. 2016. № 1. С. 167–174.
15. Скиба М. В. Сутність та роль держави: інституціональний аспект. *Економіка*. 2014. Вип. 24.
16. Скрипнюк О.В. Державний суверенітет: генеза доктрини та визначення поняття. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 6–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2013_2_1.
17. Солодка С.М. Інформаційний простір держави як сфера реалізації інформаційного суверенітету. *Інформація і право*. 2020. № 4(35). С. 39-46.
18. Сухонос В. В. Історичний критерій юридичного підходу до типології держави. *Правові горизонти*. 2020. №22. С. 21-16.
19. Чубко Т.П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*. 2010. № 1. С. 396–405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
20. Шай Р. Я. Теоретико-правовий підхід щодо розуміння сутності держави в історії політико-правової думки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». *Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 373–376. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_61
21. Якименко Х. Наднаціональна організація влади і державний суверенітет: проблеми співвідношення. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 36–44.

ТЕМА 10. ДЕМОКРАТИЧНА, ПРАВОВА ТА СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА.

Мета вивчення

Сформувати систему знань про: поняття, принципи і форми демократії; поняття та ознаки демократичної держави; поняття та ознаки правової держави;

співвідношення правової та конституційної держави; поняття, ознаки та функції соціальної держави; співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде: знати основні принципи і форми демократії; аналізувати поняття та ознаки демократичної держави; мати уявлення про поняття та ознаки правової держави; розуміти перспективи правової держави; розмежовувати правову та конституційну держави; знати поняття, ознаки та функції соціальної держави; мати уявлення про співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Лекційні питання:

1. Поняття, принципи і форми демократії. Демократична держава.
2. Поняття та ознаки правової держави. Правова та конституційна держава.
3. Соціальна держава: поняття, ознаки та функції.
4. Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Методичні рекомендації

1. Концепція сучасної держави ґрунтується на її визначенні крізь призму демократичної, правової та соціальної держави. Сучасне тлумачення поняття демократичної держави ґрунтується на розумінні її як такої форми організації публічної влади, за якої всі громадяни наділені правом брати участь у формуванні та функціонуванні органів державної влади й місцевого самоврядування, а також здійснювати контроль за їх діяльністю. Демократична держава існує там, де реалізуються основні принципи демократії, серед яких виокремлюють: 1) плюралізм у всіх сферах суспільного життя; 2) свобода слова; 3) виборність органів публічної влади; 4) підпорядкування меншості більшості при ухваленні рішень; 5) урахування думки і захист меншості.

У сучасній державі реалізуються різні форми демократичної організації органів публічної влади, зокрема безпосередня та представницька демократія. Безпосередня демократія передбачає пряме волевиявлення народу або його

частини, що проявляється у самостійному вирішенні громадянами питань державного й суспільного життя або у висловленні позиції щодо таких питань. До інститутів безпосередньої демократії належать: вибори; референдум; народна законодавча ініціатива; відкликання депутата. Сьогодні активно розвиваються інститути електронної демократії. Зокрема в Україні діє інститут петицій до органів державної влади і місцевого самоврядування. Представницька (репрезентативна, парламентарна) демократія полягає у здійсненні влади народом через представницькі органи, які обираються безпосередньо громадянами, формуються з їх уповноважених представників (депутатів) та повинні виражати волю народу.

2. Правова держава – це держав, влада якої заснована на праві, обмежується правом і здійснюється у правових формах. Основні ознаки правової держави: 1) пріоритет індивідуальних прав і свобод, гарантованих державою, рівність індивідів перед законом, доступність правового захисту для кожного індивіда, обмеження втручання держави в сферу приватної ініціативи; 2) верховенство права; 3) демократичний легальний спосіб формування влади; 4) поділ державної влади; 5) високий рівень загальної та правової культури громадян; 6) взаємна відповідальність держави та людини; 7) гідне становище суду і його незалежність.

Поняття «конституційна держава» пов'язано з прийняттям конституцій в яких закріплювались основні принципи існування держави. Така держава, на перший погляд, ототожнюється з правовою державою. Але часто принципи закріплені в конституції були лише деклараціями, а не реальним втіленням ідей правової держави.

Важливим для аналізу конституційної та правової держави є розуміння співвідношення категорій: «влада», «суспільство», «індивід». У конституційній державі, саме на суспільство покладається формування влади, але можливості індивіда можуть бути обмежені. У правовій державі суспільство не тільки формує державну владу, а й контролює її, крім того створюються найширші можливості для індивіда.

3. Соціальна держава – це держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини.

Ознаки соціальної держави: 1) економічний потенціал, що дозволяє забезпечити реалізацію соціальної політики держави; 2) соціально орієнтована економіка; 3) соціальна спрямованість політики держави; 4) метою соціальної держави є забезпечення гідних умов життя, соціальної захищеності, рівних стартових можливостей для самореалізації особи; 5) розвинене правове регулювання соціальної сфери життя суспільства.

Функціями соціальної держави, що визначають її специфіку є:

- підтримка соціально незахищених категорій населення;
- забезпечення зайнятості та боротьба з безробіттям;
- охорона праці та здоров'я людей;
- підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства;
- згладжування соціальної нерівності;
- заохочення добродійної діяльності;
- турбота про збереження соціального миру в суспільстві, зокрема, через систему соціального партнерства;
- участь в реалізації міждержавних соціальних програм.

4. У науковому дискурсі сформувалися два основні підходи до визначення співвідношення правової та соціальної держави. Відповідно до першого підходу, ці моделі вважаються несумісними, оскільки правова держава ґрунтується на ідеї юридичної рівності індивідів. Принцип верховенства права передбачає рівну й справедливу винагороду кожній особі залежно від її внеску у спільну справу. Натомість соціальна держава базується на концепції надання пільг і переваг окремим категоріям населення, переважно тим, чий внесок у суспільне благо є нижчим за середній (зокрема дітям, особам з інвалідністю, безробітним).

Другий підхід, навпаки, виходить із того, що сучасна правова держава можлива лише при реалізації принципів правої держави, і навпаки, держава може бути насправді соціальною тільки при реалізації основних ознак правої держави..

Співвідношення демократії та правової держави можна визначити як ступінчате: демократична держава як стадією на шляху до правової, а правова держава, «поглинаючи» демократичну, зберігає та по-новому виявляє всі її властивості. Правова держава не може бути недемократичною.

Інша ситуація складається із співвідношенням соціальної, держави та демократії. Історії відомі недемократичні, навіть тоталітарні спільноти з потужними елементами соціальної держави: Італія часів Муссоліні, СРСР. Але вважається, що дійсно соціальна держава є можливою лише в умовах демократичної та правової держави.

Питання до практичного заняття:

1. Поняття, принципи і форми демократії.
2. Демократична держава та її ознаки.
3. Поняття та ознаки правової держави. Перспективи правової держави.
4. Правова та конституційна держава.
5. Соціальна держава: поняття, ознаки та функції.
6. Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Теми рефератів:

1. Сучасні теорії демократії.
2. Інститути представницької демократії в сучасній державі
3. Верховенство права та правова держава.
4. Сучасна конституційна держава
5. Моделі соціальної держави
6. Україна як демократична, правова та соціальна держава.

Завдання для самостійної підготовки:

1. Які інструменти електронної демократії використовуються в Україні?
2. Охарактеризуйте варіанти співвідношення держави і права.
3. Які аспекти правової та соціальної держави реалізовані в Україні?

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Назвіть основні сучасні теорії демократії.

2. Дайте визначення демократичної держави.
3. Охарактеризуйте основні форми демократії.
4. Назвіть ознаки правової держави.
5. Чим відрізняються правова та конституційна держави?
6. Дайте визначення соціальної держави.
7. Які мета та функції соціальної держави?
8. Які існують моделі побудови соціальної держави?
7. Охарактеризуйте співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Література:

1. Білик О. І. Періодизація історичного розвитку феномена соціальної держави. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 2(25). С. 7–10.
2. Вовк П. В. Правова держава: вітчизняні наукові підходи до змісту поняття. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 19-23.
3. Гринюк Р.Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2004. 386 с.
4. Громовчук М.В., Белов Д.М. Принцип гуманізму як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2021. Вип. 65. С.57-60.
5. Заєць А. Концепції правової держави і верховенства права в українській правовій доктрині. *Право України*. 2013. № 9. С. 243–269.
6. Кабанець О. С. Принцип верховенства права як ціннісна складова демократії. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 48-51.
7. Лафітський В. Правова держава і фактори її розвитку в порівняльно-правовому вимірі. *Право України*. 2013. № 3–4. С. 169–182.
8. Максимов С.І. Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку правової культури. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Т.-6-7. С. 16-18.

9. Оніщук М. В. Україна як правова держава: реалії і проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 81–85.
10. Панкевич О. З. Соціальна держава та права людини «другого покоління»: Загально-теоретичне дослідження. Л. : Світ, 2006. 176 с.
11. Петришин О. В. Демократія як основоположний принцип сучасного конституційного ладу України. *Право України*. 2013. № 8. 365 с.
12. Погребняк С. Соціальна держава: обґрунтування концепції. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 15–25.
13. Сенчук В.В. Поняття та ознаки демократичної держави: теоретико-правовий аспект. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 110-117.
14. Синчук С. Модель національної системи соціального забезпечення в контексті європейського напрямку розвитку України. *Право України*. 2016. № 8. С. 17–23.
15. Теорія та практика побудови і розвитку демократичної, соціальної, правової держави в Україні у контексті євроінтеграції : колективна монографія / Л. Г. Матвєєва, І. Й. Магновський, Л. Б. Тарасенко, Є. О. Бутирін, В. В. Шевчук, Л. С. Березовенко. Одеса, 2021. 289 с.
16. Тищенко О. Соціальні стандарти в Україні: проблеми євроінтеграції. *Право України*. 2016. № 8. С. 24–32.
17. Футей Б. Становлення правової держави в Україні: 1991–2011. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 436 с.
18. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія. Київ: Юридична думка, 2012. 592 с.
19. Шай Р.Я. Теоретико-правові концепції виникнення та розвитку правової держави. Наукові записки ЛУБП. Збірник наукових праць з економічних та юридичних наук. 2010 р. № 5, ст..ст. 261-265.
20. Ярошенко О. Соціально-правовий вимір держави Україна в умовах євроінтеграції. *Право України*. 2016. № 8. С. 9–16.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ І ВМІНЬ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

1. Поняття та завдання загальної теорії права та держави.
2. Предмет загальної теорії права та держави.
3. Поняття праворозуміння та розуміння права.
4. Аксиологічна теорія права.
5. Нормативістська теорія права.
6. Соціологічна концепція праворозуміння.
7. Інтегративне праворозуміння. Ціннісно-нормативне праворозуміння.
8. Основні властивості права.
9. Загальносоціальні функції права. Інформаційна функція права.
10. Спеціальні функції права
11. Поняття та види принципів права.
12. Постулати права.
13. Ознаки соціальних норм та їх різновиди.
14. Співвідношення права з іншими соціальними нормами.
15. Правове регулювання та його особливості.
16. Поняття та структура норми права.
17. Класифікація правових норм. Спеціалізовані правові норми.
18. Система права та її компоненти.
19. Поняття галузі права та їх класифікація.
20. Інститути права та їх особливості.
21. Поділ права на приватне і публічне, матеріальне і процесуальне.
22. Класифікація джерел права.
23. Джерела українського права.
24. Звичай як джерело права.
25. Судовий прецедент як джерело права.
26. Нормативно-правовий договір як джерело права.
27. Нормативно-правовий акт як джерело права.
28. Темпоральна дія нормативно-правових актів.
29. Дія нормативно-правових актів у просторі.

30. Дія нормативно-правових актів за колом осіб.
31. Форми та види правотворчості.
32. Принципи і функції правотворчості.
33. Систематизація нормативно-правових актів, її види.
34. Кодифікація права та її види.
35. Поняття та ознаки правовідносин.
36. Суб'єкт права та суб'єкт правовідносин.
37. Поняття та зміст правосуб'єктності.
38. Фізичні та юридичні особи.
39. Об'єкти правовідносин.
40. Поняття та зміст суб'єктивного права.
41. Поняття та зміст юридичного обов'язку.
42. Юридичні факти та їх класифікація.
43. Складні юридичні факти та фактичні склади.
44. Поняття та форми реалізації права.
45. Застосування права як засіб забезпечення реалізації права.
46. Ідеологія застосування права.
47. Типове та нетипове застосування права.
48. Акти застосування права: поняття та види.
49. Поняття та призначення тлумачення права.
50. Способи (прийоми) тлумачення норм права за змістом.
51. Види тлумачення норм права.
52. Офіційне тлумачення права та його види.
53. Тлумачення норм права за обсягом.
54. Поняття та види правової поведінки.
55. Правомірна поведінка. Типологія правомірної поведінки.
56. Правопорушення, його ознаки та види.
57. Юридичний склад правопорушення.
58. Зловживання правом.
59. Об'єктивно-протиправна поведінка.
60. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

61. Види юридичної відповідальності.
62. Штрафна та правовідновна відповідальність.
63. Принципи юридичної відповідальності.
64. Обставини, що виключають настання юридичної відповідальності.
65. Поняття правосвідомості та її структура.
66. Поняття та види деформацій правосвідомості.
67. Правова культура суспільства та правова культура особи.
68. Механізм правового регулювання та його елементи.
69. Верховенство права: концепція та принцип сучасної держави.
70. Поняття та основні вимоги законності.
71. Поняття, ознаки та атрибути держави.
72. Поняття державної території та її склад.
73. Сучасна та досучасна держава.
74. Поняття держави та державності. Українська державність.
75. Типологія держави.
76. Бюрократична та податкова держава.
77. Історичні типи держави.
78. Поняття та класифікація функцій держави.
79. Зміст поняття форма держави. Особливості форм сучасної держави.
80. Форма правління: поняття та види.
81. Форма державно-територіального устрою: поняття та види.
82. Державний режим та його різновиди.
83. Механізм держави: поняття та структура.
84. Апарат держави.
85. Взаємодія держави та громадянського суспільства.
86. Механізм соціального партнерства в державі.
87. Поняття, принципи і форми демократії.
88. Поняття та ознаки правової держави.
89. Соціальна держава, її ознаки і функції.
90. Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Зміст

ВСТУП.....	3
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН.....	5
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ	11
Тема 1. Право та його властивості.....	11
Тема 2. Система права.....	19
Тема 3. Форми (джерела)права.....	27
Тема 4. Правові відносини.....	35
Тема 5. Реалізація і застосування права	42
Тема 6. Тлумачення права.....	48
Тема 7. Правова поведінка.	55
Тема 8. Юридична відповідальність	62
Тема 9. Поняття, ознаки та типологія держави	69
Тема 10. Демократична, правова та соціальна держава.	76
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ І ВМІНЬ	
ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ.....	83